
63e jaargang, september 2022 | Nummer 2
LIBERALE REFLECTIES is een uitgave van de
Prof.mr. B.M. TeldersStichting
www.TeldersStichting.nl

LIBERALE REFLECTIES

63e jaargang, september 2022 | Nummer 2

LIBERALE **LR** REFLECTIES

SEPTEMBER 2022

Zorg en gezondheid

Stikstof: uitdaging en perspectief

Het belang van academische vrijheid

Inhoud

Dwarse gedachte

Kanttekeningen bij 'linkse solidariteit' *door Fleur de Beaufort* 2

Zorg

Een liberale keuze vóór gezondheidsbevordering *door Armanda Govers, Frits Barneveld Binkhuysen en Vital Houben* 5

Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft *door Theo Boer* 17

De Wet voltooid leven: een doodlopende weg *door Govert den Hartogh* 25

Levens einde in Nederland anno 2022 in liberaal perspectief *door Willem van Katwijk* 35

Onderwijs

Het belang van academische vrijheid *door Andreas Kinneging* 43

Leefomgeving

Ambitieuw en realistisch. Waarom liberale kernwaarden bij uitstek geschikt zijn voor een ambitieus en effectief klimaatbeleid *door Silvio Erkens en Marcel Wissenburg* 48

Stikstof: uitdaging en perspectief *door René Westra* 56

Buitenland

Laveren tussen de ijsschotsen. Anatomie van een doorgaand debat *door Ricus van der Kwast* 67

Rusland versus Oekraïne *door Marc Jansen* 78

Waarden en geschiedenis

Sociale rechtvaardigheid als noodzakelijke liberale kernwaarde *door Erik Verweij* 86

Boekrecensie

Een geschiedenis van het liberalisme in België in vogelvlucht *door Hans Mojet* 95

Colofon 102

Dwarse gedachte

Kanttekeningen bij ‘linkse solidariteit’

door Fleur de Beaufort

“Moet je het slecht hebben om solidair te zijn?” vroeg PvdA-kamerlid Habtamu de Hoop zich af in reactie op de constatering van SGP-fractievoorzitter Kees van der Staaij dat mensen het naar zijn idee te goed hebben om nog links te stemmen. Het jongste Kamerlid De Hoop is in de serie ‘Zomeravondgesprekken’ van *NRC Handelsblad* in gesprek met het langstzittende Kamerlid Van der Staaij als hij deze opmerkelijke vraag stelt. De Hoop stelt direct de vervolgvraag of dat niet verschrikkelijk zou zijn, waarna hij geruststellend aangeeft niet te geloven dat alleen mensen die het slecht hebben solidair kunnen zijn.

Hoewel ik het met De Hoop eens ben dat er tussen de mate van solidariteit en iemands persoonlijke situatie niet noodzakelijk een relatie hoeft te bestaan, deed de opmerking om heel andere redenen toch enige rimpels op mijn voorhoofd verschijnen. De gesprekspartners lijken er allebei vanuit te gaan dat solidariteit en links stemgedrag één op één met elkaar te maken hebben. Heb je het ‘te goed’ – wat dat ‘te goed’ dan ook precies mag zijn – dan stem je niet links maar rechts, zo is de kennelijke gedachte en stem je rechts dan ben je bovendien dus niet solidair.

Een hele opmerkelijke gedachtegang die tekenend is voor wat ik ‘linkse solidariteit’ zou

willen noemen. Links is ervan overtuigd dat solidariteit alleen werkt als het verplicht via de overheid wordt georganiseerd. In solidariteit op vrijwillige basis tussen mensen onderling heeft links van nature kennelijk weinig vertrouwen. Zeker mensen die het 'te goed' hebben of wellicht slechts (iets) beter dan anderen kunnen op links wantrouwen rekenen. Linkse politici zijn daardoor vaak vooral druk met nivellering en zoeken bij vrijwel elk overheidsarrangement naar mogelijkheden tot een herverdelende toepassing. Wat ongelijk is moet van bovenaf gelijkgetrokken worden, alleen zo ontstaat voor links een solidaire samenleving. Het 'te goed' hebben of het beter hebben dan anderen moet van bovenaf aangepakt worden, anders gaat de solidariteit ten onder.

Niet voor niets is het aloude adagio van de 'spreiding van kennis, macht en inkomen' nog altijd een belangrijke sociaal-democratische waarde. De aanvulling 'eerlijk delen en solidariteit zijn het antwoord op hebzucht, egoïsme en onrechtvaardigheid' zou wellicht algemeen onderschreven kunnen worden, ware het niet dat sociaal-democraten de spreiding en solidariteit altijd dwingend van bovenaf via de staat willen organiseren. Dit is voor hen zo vanzelfsprekend dat het niet eens apart wordt benoemd. Het linkse vertrouwen in wat de overheid vermag lijkt geen grenzen te kennen.

Liberalen delen deze merkwaardige linkse visie op solidariteit evenmin als het onbeperkte vertrouwen in de overheid. Zij erkennen weliswaar dat bepaalde vormen van

solidariteit beter via de overheid geregeld kunnen worden, zodat ze voor eenieder op gelijke voet beschikbaar zijn, maar hebben daarnaast ook een groot vertrouwen in de solidariteit die vrijwillig van onderaf tot stand komt. Bovendien zijn liberalen ervoor beducht dat een te veel aan opgelegde solidariteit – net als een te veel aan gelijkheid – uiteindelijk de individuele vrijheid tenietdoet. Juist omdat de individuele vrijheid voor liberalen het absolute uitgangspunt is en zij een groot vertrouwen in mensen hebben, zijn liberalen zeer waakzaam voor goede bedoelingen van overheidswege die deze individuele vrijheid te zeer beperken.

Het was bijvoorbeeld Thorbecke die zich in de 19e eeuw sterk maakte voor publieke armenzorg ter vervanging van de destijds gebruikelijke kerkelijke armenzorg, zodat deze ondersteuning voor iedereen die niet in zijn eigen levensonderhoud kon voorzien beschikbaar kwam. De door kerken opgelegde verplichte kerkgang voor ontvangst van armenzorg – die ook werd gecontroleerd en bijgehouden – was Thorbecke een doorn in het oog, omdat deze de individuele keuzevrijheid aantastte. Hier had de staat een taak in het creëren van solidariteit. Zo waren het ook liberale politici die eind 19e en begin 20e eeuw aan de start van de verzorgingsstaat stonden. Het liberale kabinet-Pierson (1897-1901) realiseerde diverse sociale wetgeving die solidariteit van bovenaf oplegde om zo de voorwaarden te scheppen die de individuele vrijheid voor iedereen daadwerkelijk mogelijk maakte. Daarbij waren liberalen stevast waakzaam dat de individuele

vrijheid niet het onderspit zou delven door de verplichte solidariteit. Met andere woorden: de politiek kan ook te ver gaan in het scheppen van voorwaarden en opleggen van solidariteit en schiet daarmee het doel van individuele vrijheid uiteindelijk voorbij. Die balans is voor liberalen altijd uiterst wezenlijk geweest.

Je hoeft het zeker niet slecht te hebben om solidair te zijn, net zomin als alleen een linkse stem de solidariteit ten goede zou komen. Solidariteit ontstaat op vele manieren: soms van bovenaf gestuurd en met dwang en soms van onderop op vrijwillige basis, soms formeel (bijvoorbeeld via verzekeringen) en soms informeel (als geveer en ontvanger elkaar kennen), soms als eenrichtingsverkeer (de geveer verwacht op geen enkele wijze iets terug) en soms juist nadrukkelijk als tweerichtingsverkeer (voor wat hoort wat, direct of op de langere termijn). Liberalen erkennen

deze veelheid aan vormen van solidariteit en zoeken altijd de balans tussen enerzijds overheidsingrijpen waar nodig en anderzijds ruimte voor individueel handelen. Juist in het kader van spontane en vrijwillige solidariteit ontstaan de mooiste initiatieven. Initiatieven die door (te veel) overheidsingrijpen nogal eens te gronde worden gericht. Daarbij geldt bovendien voor liberalen dat de individuele vrijheid niet te zeer aangetast mag worden door afgedwongen solidariteit.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Foto onder: Johan Rudolph Thorbecke

Een liberale keuze vóór gezondheidsbevordering

door Armanda Govers, Frits Barneveld Binkhuysen en Vital Houben

Iedereen zal het er mee eens zijn: gezondheid is een groot goed. Uit onderzoek van het CBS blijkt zelfs dat gezond zijn belangrijker is voor ons geluksgevoel dan het hebben van inkomen of een partner (CBS 2016). Nederlanders leven steeds langer, maar of met een langer ook een gezonder leven dichterbij komt blijft voorsnog de vraag. We leven immers steeds vaker met chronische ziekten (RIVM 2018). Dit zorgt voor een steeds grotere druk op het door de recente COVID-pandemie al overbelaste zorgstelsel. Als deze trend zich ongewijzigd voortzet zonder nieuw beleid, zal de zorgvraag exploderen en

het zorgstelsel in de nabije toekomst compleet vastlopen.

Het is daarom tijd de focus meer op gezondheid te gaan leggen. Te lang richtte het zorgbeleid zich voornamelijk op het behandelen van ziekten. Dat de overheid al in een eerder stadium de burger kan helpen om überhaupt niet ziek te worden, speelde nauwelijks een rol van betekenis. In het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 werd dit doorbroken, mede dankzij de inzet van de werkgroep volksgezondheid van het VVD themanetwerk Gezondheid en Zorg: “Het moet makkelijker worden om met een gezonde levensstijl verantwoordelijkheid te nemen voor

de eigen gezondheid”. In dit discussiestuk wordt beschreven waarom gezondheidsbevordering past in een liberale samenleving en welke concrete afwegingen de politiek en overheid hierbij zouden kunnen maken.

Koekoeksjong

Op macroniveau wordt de zorg, in de woorden van onze minister-president, een koekoeksjong dat andere jongen (zoals onderwijs, defensie en infrastructuur) het overheidsnest uitduwt. Een paar voorbeelden: elke dag worden 640 Nederlanders in het ziekenhuis opgenomen vanwege hart- en vaatziekten (Hartstichting 2022). Daarnaast krijgen iedere dag 340 Nederlanders te horen dat ze kanker hebben (KWF 2022). Met een gezondere leefstijl had een deel hiervan voorkomen kunnen worden. Ruim een miljoen Nederlanders kampen met diabetes type 2. Door meer te bewegen, verstandiger te eten, niet te roken en met een gezond gewicht had dit voor een deel voorkomen kunnen worden (Diabetesfonds 2022). Ook het risico op de door de vergrijzing fors toenemende aandoening dementie kan mogelijk verlaagd worden, bijvoorbeeld door meer aandacht te geven aan het voorkomen en behandelen van hoge bloeddruk en gehoorverlies (Livingston 2020). Het blijkt eveneens mogelijk om ook psychische stoornissen te voorkomen (Cuijpers 2018). Er is dus al met al steeds meer wetenschappelijke kennis over hoe je langer gezond kan blijven.

In Nederland moet een steeds kleinere groep gezonde mensen zorgen voor een uitdijende groep chronisch zieken. Bij voortzetting van

het huidige beleid zal over 40 jaar één op de drie werknemers in de zorg moeten werken (WRR 2021). Dit is niet alleen een enorme belasting voor de beroepsbevolking, maar ziekte beperkt ook de vrijheid van het individu en diens omgeving. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) pleitte eind vorig jaar dan ook niet voor niets voor een veel sterkere inzet op gezondheidsbevordering (WRR 2021).

Liberaal volksgezondheid in vogelvlucht

In de 19e eeuw hadden liberalen al oog voor de voordelen van preventie. Arts en ondernemer Samuel Sarphati (1813-1866) richtte in 1847 met goedkeuring van de gemeente Amsterdam een maatschappij op die huisafval inzamelde, de stad schoon hield en zodoende vrij van epidemieën zoals cholera. Sarphati speelde ook een rol in de ontwikkeling van vakonderwijs, veilig en betaalbaar voedsel en ruime, groene woonwijken. In 1851 schreef hij aan Thorbecke (1798-1872): “Welvaart en gezondheid zijn zedelijk en stoffelijk onafscheidbaar verenigd. Het een is zonder het andere zelfs ondenkbaar. Evenzeer is er geen nationale welvaart denkbaar zonder gestadige ontwikkeling, geen nationale ontwikkeling zonder kracht en kennis, geen kracht zonder goed voedsel en geen kennis zonder goed onderwijs” (Baruch 1967; 1935). Dat jaar bepleitte Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken dat armenzorg een publieke dienst hoorde te zijn. Het was volgens Thorbecke de verantwoordelijkheid van de staat om ‘het welzijn, de ontwikkeling en de beschaving’ van de ar-

beidende stand te behartigen (Dankers 1990, 128).

In 1859 beschreef John Stuart Mill (1806-1873) in zijn boek *On Liberty* het schadebeginsel: de handelingsvrijheid van de één kan worden ingeperkt wanneer deze schade toebrengt aan anderen (Schulz). Daarbij formuleerde hij nadrukkelijk de mogelijkheid om de eigen mening te kunnen bijstellen door kennis te nemen van de zienswijzen van anderen. In het verlengde hiervan ontstond in 1874 het Kinderwetje van Samuel van Houten (1837-1930) waarmee de vaak ongezonde arbeid voor kinderen jonger dan 12 jaar verboden werd (Nationaal Archief). In 1876 maakte de liberaal Gijsbert van Tienhoven (1841-1914) werk van leefbare arbeiderswoningen in Amsterdam om besmettelijke ziekten zoals de oogaandoening trachoom te voorkomen die in sloppenwijken veel voorkwam en vaak blindheid veroorzaakte (Van Schie I). In 1897 trad het liberale kabinet-Pierson aan, dat de leerplicht, een wet op de kindbeschermt, een woningwet en een ongevallenwet invoerde en voor het eerst een landelijke gezondheidsinspectie invoerde (Van Schie II).

In de 20e eeuw bepleitte de liberale filosoof Karl Popper (1902-1994) dat een samenleving niet moet streven naar een zo groot mogelijk geluk (vanwege het gevaar van dogmatiek) maar naar zo weinig mogelijk vermijdbaar leed (Derksen). Dit raakt aan de eigentijdse definitie van preventie. Als we deze lijn doortrekken naar de 21e eeuw was een belangrijke recente stap de verplichting van

de basiszorgverzekering voor alle burgers in 2005. VVD-minister van Volksgezondheid Hans Hoogervorst was verantwoordelijk voor het invoeren van het nieuwe zorgstelsel (PDC 2018). VVD-staatssecretaris Dick Dees bepleitte dit overigens al in de jaren 80 van de vorige eeuw. We kunnen trots zijn op deze liberalen die veel maatschappelijke weerstand trotseerden en desondanks hun verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid namen.

Nog beter uitleggen

Diabetesarts Hanno Pijl vertelde in *NRC Handelsblad* op 24 juli 2020 over een patiënte die hij al lang kende. Ze was laagopgeleid en kwam altijd met haar echtgenoot. Ze had overgewicht en elke keer weer vertelde Pijl over het belang van gezonde voeding. Ze knikte en hij dacht dat zij het begreep, maar er verbeterde niets aan haar diabetes. Op een dag vroeg haar man aan Pijl of het misschien aan de chips kon liggen. Toen pas bleek dat zijn vrouw elke avond bij de koffie twee zakken chips at. “Ze begreep het gewoon niet. Dus wij moeten het nog beter uitleggen” aldus Pijl (Kamsma 2020).

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat goed voorlichting geven moeilijker is dan je denkt, terwijl dat juist essentieel is om een gezonde leefstijl te bevorderen. Voorlichting geven is liberaal omdat de uiteindelijke keuze de aangereikte informatie in daden om te zetten aan de burger zelf is. Mede dankzij adequate voorlichting laat meer dan 90 procent van de Nederlandse ouders hun kinderen inenten tegen 12 infectieziekten, zoals polio, tetanus,

HPV, de mazelen en de bof (EUR 2022). Ook op het vlak van mondzorg bij kinderen is in de vorige eeuw veel succes geboekt. Dit begon met goede voorlichting door de schooltandarts en consultatiebureaus om het tweemaal daags tandenpoetsen te normaliseren. De toevoeging van fluoride in tandpasta was een belangrijke vervolgstap (Berkel 2018). Dit jaar stond de Tweede Kamer uitgebreid stil bij de mondgezondheid in Nederland, met aandacht voor een betere toegankelijkheid, meer opleidingscapaciteit voor tandartsen en de terugkomst van de schooltandarts omdat veel kinderen niet naar de tandarts blijken te gaan. De mondzorg is een geslaagd voorbeeld van succesvolle gezondheidsbevordering na de Tweede Wereldoorlog.

Het gaat bij vaccinatie en dagelijks tandenpoetsen om preventiemaatregelen waar je actief wel of niet aan kan deelnemen. Moeilijker wordt het als je iets beter niet kunt doen, met name als je tegelijkertijd in je leefomgeving beïnvloed wordt om dat juist wél te doen. Zo werden Nederlanders sinds de jaren 50 gedurende decennia heen en weer geslingerd tussen voorlichting over de gevaren van roken en verleidelijke reclames die sigaretten roken haast onweerstaanbaar maakten. Tussen 2000 en 2020 nam het aantal rokers gestaag af van 31 naar 19 procent nadat reclameverboden voor tabak werden ingevoerd, de prijs van sigaretten werd verhoogd en de zichtbaarheid van sigaretten in winkels werd verminderd (RIVM 2018; Willemsen 2018). Vanuit liberaal perspectief is dit beleid goed te verdedigen. Roken is namelijk geen vrije keuze meer zodra je eenmaal verslaafd raakt,

als je gedwongen wordt passief mee te roken, of door de zogenaamde derdehands rook (de op voorwerpen en kleding achterblijvende schadelijke resten van sigarettenrook). De nicotine in sigaretten onderhoudt de tabaksverslaving doordat het lichaam behoefte blijft houden aan een constant nicotinegehalte. De tabaksindustrie versterkt deze verslaving door chemische stoffen toe te voegen die sigaretten nog verslavender maken door de afgifte van nicotine te verhogen (Mackenbach 2017; RIVM 2013). Dit raakt het eerder aangehaalde liberale schadebeginsel van Mill. De Nederlandse overheid beschermt burgers tegen schadelijke stoffen, bijvoorbeeld door de vernietiging te eisen van eieren die fipronil bevatten (NOS 2017). Dan zou logischerwijze diezelfde overheid haar burgers ook tegen schadelijke stoffen in tabak van sigaretten moeten willen beschermen. In het Nationaal Preventieakkoord uit 2017 en het Coalitieakkoord van 2021 wordt ook door de VVD gestreefd naar een rookvrije generatie in 2040.

Als we teruggaan naar de mevrouw met diabetes en de zakken chips bij de koffie, is het de vraag of zij zonder extra hulp haar gedrag zelfstandig kan doorbreken. En zo ja, wat de langetermijneffecten hiervan zijn in de zorg. De individuele langetermijneffecten blijken in een recent proefschrift teleurstellend (Stol 2020). De eindconclusie is dat populatiegerichte preventie door de overheid met de focus op het creëren van een gezondere leefomgeving wordt aangeraden om het aantal mensen dat rookt of overgewicht heeft te verminderen. (Stol 2020). Dit past bij de visie van chirurg Maurits de Brauw die is ge-

specialiseerd in maagverkleiningsoperaties bij overgewicht. Ook hij stelt dat met name de overheid breed moet inzetten op preventie van obesitas (De Brauw 2021).

Groenten en fruit

De Schijf van Vijf is de visuele voorstelling van de richtlijnen voor een gezond eetpatroon die sinds 1953 in Nederland wordt gebruikt bij voorlichting over gezonde en verantwoorde voeding gericht op het grote publiek. Veel Nederlanders halen ruim een halve eeuw later de aanbevolen hoeveelheden uit de Schijf van Vijf niet en gebruiken veel voedingsmiddelen die juist afgeraden worden (RIVM 2022). Kan vanuit marktpartijen mogelijk een betere aanpak voor een gezond eetpatroon ontstaan? Supermarkten hebben de afgelopen vijf jaar groenten en fruit anders en beter in het zicht gepositioneerd op de winkelvloer (NAGF 2021). Ook slagen producenten van gezonde producten er steeds beter in om deze met succes aan te prijzen (DistriFood 2022). De verkoop van groenten, fruit en ander gezond plantaardig voedsel neemt duidelijk toe.

Albert Heijn gebruikt sinds dit jaar de Nutri-Score: een stoplichtsysteem dat de gezondste keuzes binnen productcategorieën een groen A-label geeft en de minst gezonde keuzes een rood E-label. Dit resulteert er echter ook in dat ongezonde producten zoals chips een groen label kunnen krijgen, omdat ze minder zout bevatten dan andere varianten chips. 100% Pindakaas kan ondertussen een geel label krijgen; het is niet verstandig om dit signaal af te geven, want noten en pinda's beschermen juist tegen hart- en vaat-

ziekten (Voedingscentrum). Het plan van Albert Heijn is om de consument goed voor te lichten over hoe de Nutri-Score werkt. Dit zal ongetwijfeld een minder ongezonde samenstelling van producten opleveren. Maar de overstap van rode naar groene label chips zal naar alle waarschijnlijkheid de hierboven genoemde patiënte van Hanno Pijl niet helpen.

Omgevingsfactoren

Omgevingsfactoren kunnen de gezondheid van burgers ernstig schaden. Denk bijvoorbeeld aan schone lucht versus fijnstof. De toepassing van vrijheid komt hier in het geding, omdat de burger zelf weinig invloed heeft op omgevingsfactoren als schone lucht. Het is een taak van de overheid de burger tegen ongezonde omgevingsinvloeden te beschermen. Jaarlijks geeft de Nederlandse overheid zo'n 9,5 miljard euro uit aan gezondheidsbescherming (Van Gils 2020). Twee derde daarvan gaat naar riolering en afvalverwerking. We vinden schoon drinkwater zo vanzelfsprekend dat we bijna zijn vergeten dat een dodelijke volksziekte als cholera (die zich verspreidde via vuil drinkwater en in de 19e eeuw regelmatig de samenleving in de grote steden compleet ontwrichtte) hebben weten uit te bannen. Een formidabele prestatie die onze gemiddelde levensverwachting sterk heeft verlengd.

Mogen we van de overheid ook verwachten dat de lucht die we inademen dezelfde mate van hygiëne heeft als kraanwater? De ziektebelasting door milieuvervuiling is minder groot dan door roken (negen procent) en ongezonde voeding (acht procent), maar met vier

procent groter dan de ziektelast door alcohol (anderhalf procent) (RIVM 2018). De zorg vanuit de overheid voor een schone, veilige leefomgeving is vanuit het schadebeginsel vanzelfsprekend: de handelingsvrijheid van de één kan worden ingeperkt wanneer deze direct schade toebrengt aan anderen, bijvoorbeeld via de lucht die men inademt. Dit is precies waarom roken aanvankelijk op scholen en ziekenhuizen en later in alle publieke binnenruimtes verboden werd. De overheid is immers de enige die het individu kan beschermen tegen schade die wordt veroorzaakt door de omgeving. Een niet-rokende bezoeker in de horeca kan onmogelijk bewerkstelligen dat de andere horecabezoekers geen sigaret opsteken en zo niet voorkomen dat de lucht die wordt ingeademd door meeroken hem of haar als niet-roker toch schade toebrengt.

Niet uitgaan is natuurlijk ook een optie, maar is dat wel eerlijk? Dick Dees maakte als VVD-staatssecretaris tussen 1986-1989 een begin met het pleidooi van een rookverbod in publieke ruimtes. Aanvankelijk werd dit als niet-liberale betutteling gezien, maar 30 jaar later denken we hier als samenleving heel anders over. Niet-rokers zien graag dat ook parken, stranden, terrassen van horecagelegenheden en treinstations volledig rookvrij worden (EenVandaag 2019). McDonald's komt ze tegemoet en voert eind deze zomer een rookverbod in op al zijn terrassen. Hoewel de overheid, belangenverenigingen én veel klanten minder sigarettenlucht op het terras toejuichen, blijken ondernemers nog allerminst enthousiast. De horecaorganisatie

gaat ervan uit dat deze opmars zich doorzet, maar vindt dat dit vanuit de ondernemers zelf moet komen en ziet niets in een wettelijk verbod. Of het initiatief van McDonald's breed wordt overgenomen valt nog te bezien. Maar al met al is er steeds duidelijker een behoefte aan een gezonde leefomgeving. Een taak voor de overheid en de horeca die duidelijk niet al te luchtig opgevat moet worden.

Neem voeding serieus

De Gezondheidsraad benadrukt dat de gezondheidsschade door ongezond eten ongeveer net zo groot is als de schade door roken. Het kernadvies over voeding luidt: eet meer plantaardig en minder dierlijk en beperk de inname van suikerhoudende dranken (Gezondheidsraad 2015). Toch is er in de zeven jaar sinds het uitkomen van dit advies weinig ondernomen vanuit de overheid om het burgers makkelijker te maken dit advies op te volgen. Minder vlees eten werd zelfs geschrapt uit een klimaatcampagne, omdat het volgens de ministeries van Economische Zaken en Klimaat, en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit politiek gevoelig zou liggen (Dinther 2021). De VVD stemde in 2020 tegen een motie om de EU-subsidies voor vleesreclames te stoppen (Tweede Kamer 2020). Als er iets is dat bij liberalen thuishoort dan is het wel het afschaffen van onnodige en contraproductieve subsidies. Een campagne die vleesconsumptie aanmoedigt staat haaks op het hierboven genoemde advies van de Gezondheidsraad.

Een bredere belasting op ongezonde voeding, zoals een suikerbelasting en een btw-nultarief

voor groente en fruit kunnen een belangrijke rol spelen bij het realiseren van een gezonder voedingspatroon (Hagenaars 2022). Ongezonde voeding duurder maken werkt, maar is om velerlei redenen niet makkelijk te realiseren. Zo concludeerde een expertcommissie van de Wereldgezondheidsorganisatie bijvoorbeeld dat significante gezondheidswinst op alcoholvrije suikerhoudende dranken enkel is te verwachten als de consumentenprijs met tenminste 20 procent stijgt. Daar moet voldoende politiek draagvlak voor zijn en genoeg tijd voor worden uitgetrokken. Net als in veel andere Europese landen valt een suikerafhankelijk belastingtarief te overwegen (Hagenaars 2022).

Volgens het WRR-rapport uit 2021 leveren van de drie kostenbesparende preventieve maatregelen, een accijnsverhoging op ongezonde voeding met 10 procent prijsstijging, een verplichte zoutreductie in voedsel en een accijnsverhoging op suikerhoudende dranken, de accijnsverhoging op ongezonde voeding veruit de meeste te winnen gezonde levensjaren (522.907 jaar versus respectievelijk 65.718 en 42.953 jaar) en de hoogste opbrengst (2,9 miljard euro) op (WRR 2021). Als de overheid de burger écht wil helpen op het vlak van de belangrijkste pijler voor geluk (gezondheid), dan zijn dit effectieve opties ter overweging. De opbrengsten van een extra accijns op ongezonde voeding kunnen gebruikt worden voor gezondheidsbevordering, bijvoorbeeld voor de landelijke uitrol van het project 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst'. Daarbij krijgen lagereschoolkinderen door meer beweging en gezonde voeding op

school, en voorlichting daarover aan zowel de leerlingen als de ouders, een gezonder gewicht en worden ze vitaler en socialer (Jansen 2019).

Kostenverhogend of kostenbesparend?

Het Centraal Plan Bureau (CPB) stelde in 2015 dat preventie op de lange termijn niet noodzakelijkerwijs tot lagere zorguitgaven leidt. In veel gevallen nemen door preventie de individuele zorgkosten per saldo niet af, maar verschuiven deze naar een later moment in het leven (CPB 2015). Het RIVM laat zien dat wanneer roken en overgewicht in Nederland zouden worden uitgebannen de aan leefstijl gerelateerde zorguitgaven weliswaar dalen, maar als gevolg van de stijgende levensverwachting de totale zorguitgaven op lange termijn juist zouden stijgen doordat Nederlanders meer risico lopen op zorgintensieve ziekten als dementie. Bovendien dalen dan de opbrengsten van accijnzen op tabak en zal bij een langer leven ook langer aanspraak op de AOW worden gemaakt indien de AOW-leeftijd onveranderd blijft. De baten voor de volksgezondheid liggen dan alsnog vooral in de waarde van een langer en gezonder leven (CPB 2015).

Dit beeld is juist, maar behoeft wel nuancering. Ja, de vergrijzing heeft bij een gezonder langer leven een vergrotend effect op de zorgvraag en is dus zorgkostenverhogend. Tegelijkertijd zullen de gezonde levensjaren die door preventie en gezondheidsbevordering worden gewonnen, kunnen worden ingezet voor een productiever en langer werkzaam leven

(OECD 2019). Deze herwonnen arbeidsproductiviteit komt het individu en de economische groei ten goede. Bovendien zal het een positieve invloed hebben op tal van andere beleidsvlakken, zoals een vermindering van de huidige krapte op de arbeidsmarkt die de economische groei remt. Ook hoogleraar Economie van de Volksgezondheid Jochen Mierau stelt dat de baten van preventie doorgaans te laag worden ingeschat. Door niet naar zorgkosten te kijken maar naar de kosteneffectiviteit van preventiemaatregelen (de gewonnen ‘*quality adjusted life years*’ per euro) blijkt het rendement van preventiemaatregelen veel hoger (Medisch Contact 2022). In deze en vergelijkbare modellen blijkt preventie vaak de meeste gezondheidswinst per uitgegeven gezondheidseuro op te leveren. Dit zal niet in één klap de groei van zorguitgaven indammen, maar wel helpen om de forse aan zorg bestede kapitalen zo rendabel mogelijk uit te geven. Er zijn meer wetenschappelijke studies nodig om juist dit effect van gezondheidsbevordering en preventieprogramma’s door te rekenen.

Vooralsnog kan gesteld worden dat gezondheidsbevordering niet altijd tot een zorgkostenverlaging zal leiden en blijft de belangrijkste reden om te investeren in preventie dat het een gezonder en langer leven oplevert. Voorkomen is en blijft nog altijd beter dan genezen. Deze zienswijze past naadloos bij een belangrijke conclusie van het recente rapport van de WRR, *Kiezen voor houdbare zorg*. Daarin wordt gepleit om op een meer verplichtende manier en vanuit verschillende beleidsterreinen in te zetten op brede ge-

zondheid en preventie (WRR 2021). Zeker waar het gaat om mensen met een lagere sociaaleconomische status. Juist in die doelgroep (zo wist Thorbecke al) valt veel extra gezondheidswinst te boeken.

Gezondheidsbevordering en de VVD

In het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 staat: “Het moet makkelijker worden om met een gezonde levensstijl verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid”. Dit is een trendbreuk met het verleden waarin gezondheidsbevordering en preventie niet of nauwelijks in de VVD-verkiezingsprogramma’s voorkwamen. Het getuigt van voortschrijdend inzicht en openstaan voor vernieuwing om als liberale volkspartij in 2021 een gezonde levensstijl als politiek verkiezings thema aan te merken. Het past bij de liberale gedachte over de eigen verantwoordelijkheid van het individu. Maar zoals uit het voorgaande blijkt, is er nog een lange weg te gaan als we willen dat het voor iedereen makkelijk wordt verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid.

Een belangrijk politiek discussiepunt voor onze partij is de vraag of de aanpassing van leefstijl door de overheid gestimuleerd of afgedwongen moet worden. De relatie tussen overheidsbeleid en de eigen verantwoordelijkheid van burgers speelt zowel in het parlement als in de samenleving. Een recent onderzoek van het Zorginstituut Nederland laat zien dat maar liefst 80 procent van de Nederlanders van mening is dat de overheid het makkelijker moet maken om burgers gezonde keuzes te laten maken (Zorginstituut Ne-

derland 2022). Bijvoorbeeld door de btw op groente en fruit te verlagen en het weren van snoep- en frisdrankautomaten op scholen. Het is in onze tijd (net als in de 19e eeuw) liberaal dat de overheid nieuwe generaties helpt gezond op te groeien. Iedereen moet kunnen leven in een veilige omgeving waarin gezonde keuzes makkelijk en normaal zijn. *Jong geleerd is oud gezond*. Denk aan het creëren van een gezonde leefomgeving met veel groen, ruimte en een goede luchtkwaliteit, waarin bewegen door middel van mooie fietspaden en sportvelden gestimuleerd wordt, ongezonde producten minder (zichtbaar) aangeboden worden en schadelijke producten/stoffen verboden zijn. De overheid kan hier met wetgeving en omgevingsplannen actief een rol in vervullen.

Gezondheidsbevordering raakt veel ministeries

Gezondheidsbevordering is niet alleen een taak van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Succesvol beleid vergt een ministerie-overstijgende aanpak. De minister van Infrastructuur en Waterstaat en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zouden door thuiswerken te normaliseren de luchtkwaliteit verbeteren, de geluidsoverlast verminderen en burgers meer tijd geven voor ontspanning en beweging. De minister voor Natuur en Stikstof, het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) zouden allen kunnen werken aan groene ruimte, natuur, een schone lucht en voldoende woningaanbod. Het is goed om in het oog

te houden dat het oplossen van de stikstofcrisis niet alleen de natuur en het klimaat zal helpen, maar ook onze gezondheid. Landbouw is door ammoniakuitstoot de grootste binnenlandse bron van fijnstof (PM_{2,5}) en verkeer is door uitstoot van stikstofoxiden een goede tweede (Gezondheidsraad 2018). De minister van Klimaat en Energie zou meer rekening kunnen houden met de luchtkwaliteit nu particulieren vaker hout stoken vanwege de hoge gasprijzen (RTL Nieuws 2021). De ministers van VWS en VROM zouden de aanleg van fiets- en wandelpaden kunnen prioriteren en daarin meenemen dat dit zal leiden tot meer beweging van Nederlanders. Hier kan een voorbeeld genomen worden aan effectieve marketing. Waarom niet in het kader van gezondheidsbevordering bij elk wandelpad een bord plaatsen met daarop fitte mensen en de voordelen van beweging?

Ook de minister van Economische Zaken en Klimaat is een hoeder van volksgezondheid. De Wereldgezondheidsorganisatie stelt dat klimaatverandering de grootste gezondheidsbedreiging is waar de mensheid wereldwijd mee te maken krijgt. Het huidige veranderende klimaat raakt de menselijke gezondheid in toenemende mate door extreem weer, economische krimp, water- en voedselschaarste, smog, toename van infectieziekten, migratiestromen en meer (WHO 2021). Tegelijkertijd is een bloeiende economie een voorwaarde voor welvaart en dus welzijn. Aan de minister de taak om klimaatbeleid, gezondheidsbescherming en economische kansen hand in hand te laten gaan.

Ook het nieuwe streven in het coalitieakkoord om de mentale weerbaarheid te vergroten is van fundamenteel belang voor de volksgezondheid. Sport speelt hierin een belangrijke rol. Elke Nederlander mag weten dat een flinke wandeling of stukje hardlopen een investering is in je mentale gezondheid en denkvermogen (Hersenstichting). Hetzelfde geldt voor voeding: elke portie van 40 gram groene bladgroenten per dag wordt bij ouderen geassocieerd met 11 jaar jonger functionerende hersenen (Morris 2018).

Bovengenoemde voorbeelden tonen aan hoe de verschillende ministeries de volksgezondheid kunnen bevorderen. Uiteraard is hetzelfde toepasbaar op provinciaal en gemeentelijk niveau. Dat een lokale aanpak leidt tot doelmatig maatwerk laat het eerdergenoemde project 'De Gezonde Basisschool van de Toekomst' zien. Het is een succesvol voorbeeld van een innovatieve multidisciplinaire aanpak die een landelijke uitrol meer dan verdient (Jansen 2019). Zo kunnen lokale overheden zaken als ontwikkelingsachterstanden bij kinderen, overgewicht, vergrijzing en eenzaamheid of omgevingsfactoren als verloedering, geluidsoverlast, luchtvervuiling of kwetsbaarheid voor klimaatverandering aanpakken.

Meer communicatie tussen het Rijk en lagere overheden over gezondheidsbevordering is belangrijk. De genoemde ministeries zouden bijvoorbeeld meer prioriteit kunnen geven aan gesprekken over gezondheidsbevordering met provincies en gemeenten, in plaats van contacten met de lobby van brancheorganisaties die veelal alleen eigen belangen

nastreven. Hoewel lokale overheden sneller kunnen denken en schakelen in innovatieve oplossingen die de volksgezondheid bevorderen, kunnen zij dit niet doen zonder brede steun vanuit de landelijke overheid. Gemeenten kunnen met plannen werk maken van een gezonde omgeving.

Conclusie

Gezondheid is een groot goed en voor het geluksgevoel van Nederlanders een belangrijkere pijler dan inkomen. We leven langer en hebben mede daardoor steeds meer invloed op onze eigen gezondheid. Het was een verstandig besluit om als brede volkspartij in het VVD-verkiezingsprogramma uit 2021 hier actief op in te spelen door niet langer alleen toegang tot de zorg te willen garanderen voor wie dat nodig heeft, maar het burgers ook makkelijker te maken om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen gezondheid. Er is nog veel werk aan de winkel. De werkgroep volksgezondheid pleit ervoor om meer werk te maken van gezondheidsbevordering. Het is goed mogelijk een liberaal preventiebeleid uit te voeren waarvan iedereen beter wordt. Het faciliteren van gezondheid en een gezonde omgeving verdient om vele redenen prioriteit. Het is nu tijd om als liberalen deze verantwoordelijkheid actief te nemen. De overheid laat voortdurend wetenschappelijk onderzoek doen naar de doelmatigheid en kosteneffectiviteit van preventie en leefstijlinterventies. Het is belangrijk de uitkomsten hiervan te gebruiken bij de onderbouwing van innovatief liberaal zorgbeleid.

mr. A.M. Govers runt de ANBI-stichting Even Geen Vlees, is initiatiefnemer van de Schijf for Life (non-profit) en medewerker in de zorg.

dr. F.H. Barneveld Binkhuysen is radioloog, bestuurder in de gezondheidszorg, voorzitter van het Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg en voormalig fractievoorzitter Provinciale Staten Utrecht voor de VVD.

drs. V.J.G. Houben is cardioloog in opleiding bij het Maastricht UMC+.

De auteurs bedanken prof.dr. J.E.E. Keunen voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de constructieve feedback.

Literatuurlijst

- ‘Het eierschandaal met fipronil: hoe het zover kwam’, NOS, 17 augustus 2017.
- ‘Houtkachels enorm populair: ‘Volgend jaar ben je de eerste’, RTL Nieuws, 23 oktober 2021.
- ‘Niet-rokers blij met verbod op rookruimtes in horeca’, *Een Vandaag*, 7 oktober 2019.
- Baruch, J.Z., ‘Dr. Samuel Sarphati, medicus, hygienist, stedebouwer (1813-1866)’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1963, pp. 1932-1936.
- Berkel, E., ‘De schooltandarts’, *KNMT*, 17 december 2018.
- De Brauw, L.M., ‘De gecombineerde leefstijlinterventie’. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2021.
- CBS, ‘Gezondheid, relaties en werk belangrijker voor geluk dan geld’, 19 maart 2016.
- CPB, ‘Zorgkeuzes in kaart’, 2015.
- Cuijpers, P., Beekman, A.T.F., ‘Personaliseren van preventie van psychische stoornissen’, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 2018, nr. 3, pp. 189-193.
- Dankers, J.J., ‘Thorbecke en de Armenwet van 1854. Armenzorg tussen staatsvermogen en particulier initiatief’, in: Jonker, E., Van Rossum, M. red., *Geschiedenis & cultuur. 18 opstellen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. H.W. von der Dunk*, Den Haag, 1990, pp. 119-130.
- Derksen, W.J., ‘Karl Popper’, *TeldersStichting*.
- Diabetesfonds, ‘Kun je diabetes voorkomen?’, 2022.
- Van Dinther, M., ‘Ministerie vindt minder vlees eten te omstreven voor campagne over klimaatbewustzijn’, *de Volkskrant*, 10 september 2021.
- Distrifood, ‘Nieuwe campagne Bonduelle: ‘Plantaardig eten is eenvoudig en lekker’’, 28 januari 2022.
- EUR, ‘Een vaccinatieplicht in Nederland is mogelijk, maar “waarom zou je het willen?”’, *Erasmus University Rotterdam*, 11 januari 2022.
- Gezondheidsraad. *Gezondheidswinst door schonere lucht*, Den Haag, 2018.
- Gezondheidsraad. *Richtlijnen goede voeding 2015*, Den Haag, 2015.
- Van Gils, P. F., Suijkerbuijk, A.W.M., Polder, J.J., e.a., ‘Nederlandse preventie-uitgaven onder de loep’, *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, vol. 98, 2020.
- Hagenars, L.L., Waterlander, W.E., ‘Gezondheidsbelastingen in Rutte IV. Van ambities naar concreet beleid’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2022, nr. 13, pp. 8-14.
- Hartstichting. ‘Cijfers hart- en vaatziekten’, 2022.
- Hersenstichting, ‘Bewegen en de hersenen’, 2022.

-
- Jansen, M., Simons, A., 'De Gezonde Basis-school van de Toekomst - De opbrengsten na twee jaar', *Academische Werkplaats*, Maastricht, 2019.
 - Kamsma, M., Koelewijn, J., 'Ik wil roken en drinken, ook al kost dat me misschien gezonde levensjaren. Dat is mijn keuze', *NRC*, 24 juli 2020.
 - KWF, 'Kanker voorkomen', 2022.
 - Van 't Land, K., Mierau, J., Wouterse, B., 'Preventie levert veel meer op dan gedacht. Voorkomen van ziekte is veel lucratiever dan berekeningen laten zien', *Medisch Contact*, 7 juli 2022.
 - Livingston, G., Huntley J., Sommerlad A. e.a. 'Dementia prevention, intervention, and care: 2020 report of the Lancet Commission', *Lancet*, 2020, vol. 396, pp. 413-446.
 - Llana-Nozal, A., Martin, N., Murtin, F., 'The economy of well-being: Creating opportunities for people's well-being and economic growth', *OECD Statistics Working Papers*, 2019, nr 2.
 - Mackenbach, J.P., Damhuis, R.A.M., Been, J.V., 'De gezondheidseffecten van roken. Groei van kennis leidt tot steeds grimmiger beeld', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2017.
 - Morris, M.C., Wang, Y., Barnes, L.L., Bennett, D.A., Dawson-Hughes, B., Booth, S.L., 'Nutrients and bioactives in green leafy vegetables and cognitive decline: Prospective study', *Neurology*, 2018, nr. 3.
 - NAGF, 'Nationaal Actieplan Groenten en Fruit stopt na vijf succesvolle jaren', 2021.
 - Nationaal Archief, 'Kinderen horen niet in de fabriek', 1874.
 - PDC, 'Belangrijke liberale wetgeving', *parlement.com*, 2018.
 - RIVM, 'Aandoeningen - Welke aandoeningen hebben we in de toekomst?', 2018.
 - RIVM, 'Voedselconsumptiepeiling', 24 februari 2022.
 - RIVM, 'VTV-2018, Leefstijl Hoe (on)gezond leven we in de toekomst?', 2018
 - RIVM, 'Ziektebelasting in DALY's'.
 - Schenk, E., Kienhuis, A.S., Talhout, R., 'Additieven in Nederlandse tabaksproducten: analyse van de gegevens over 2011', *RIVM*, 2013.
 - Van Schie I, P., 'Gijsbert van Tienhoven', *Telders-Stichting*.
 - Van Schie II, P., 'Nicolaas G. Pierson', *Telders-Stichting*.
 - Schulz, M., 'John Stuart Mill', *TeldersStichting*.
 - Stol, D.M., *Cost-effectiveness of selective cardiometabolic disease prevention in primary care*, proefschrift voor de Universiteit Utrecht, Utrecht, 2020.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Motie van de leden Wassenberg en Van Raan over zich actief verzetten tegen Europese subsidies voor vleespromotie', 14 juli 2020.
 - Voedingscentrum, 'Is pinda kaas gezond?', 2022.
 - WHO, 'Climate change and health', 30 October 2021.
 - Willemsen, M., 'De geschiedenis van tabaksontmoediging in Nederland 1948-2017', *Gezondheidsfondsen voor Rookvrij*, 2018.
 - WRR, *Kiezen voor houdbare zorg*, Den Haag, 2021.
 - Zorginstituut Nederland, 'Meerderheid Nederlanders wil focus op gezonde leefstijl', *Zorginstituut Nederland*, 17 mei 2022.

Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft

door Theo Boer

Met zijn pleidooi voor een regeling voor voltooid leven was Huib Drion zijn tijd ver vooruit (Drion 1991). Toen hij zijn gedachten formuleerde was euthanasie zelfs voor terminale patiënten nog niet eens geregeld. Toen dat tien jaar later in de Euthanasiewet wel was gebeurd, zette minister Els Borst als nieuwe stip op de horizon een regeling voor euthanasie bij levensmoeheid (Oostveen 2001). Het was een verre stip: legale euthanasie was een uniek en volgens critici riskant experiment. Artsen, politici en juristen concentreerden zich op het functioneren van de nieuwe wet in plaats van op een verruiming ervan. Ze leken succes te hebben: de

bereidheid om euthanasie te melden nam toe, de cijfers bleven stabiel en onzorgvuldige gevallen waren zeldzaam. In veel landen werd het Nederlandse voorbeeld geprezen.

In de jaren daarna wendde Nederland zich echter alsnog steeds meer euthanasie toe. In 2021 kwam euthanasie vier keer vaker voor dan in 2002 en in sommige landsdelen gaat euthanasie inmiddels vooraf aan het overlijden van een op de zes mensen (Arvin e.a. 2022). Dat is opmerkelijk omdat de levensinzorg in die jaren juist steeds beter werd en euthanasie minder nodig was als 'laatste redmiddel om een vreselijke dood voor te zijn'. Het schrikbeeld van mensen die

stikkend of roepend om verlossing aan hun einde komen, is steeds meer iets van vroeger. Palliatieve sedatie – een natuurlijke dood waar iemand dankzij een kunstmatig licht coma weinig van merkt – wordt inmiddels bij de 20 procent van de sterfgevallen toegepast (Stichting Farmaceutische Kengetallen 2017).

Maar wat als mensen niet bang zijn voor een vreselijke dood, maar voor een vreselijk leven? In de afgelopen 15 jaar zien we euthanasie steeds vaker bij chronische ziekten: psychiatrie, dementie, stapeling van ouderdomsklachten, mensen die willen sterven met hun stervende geliefde, mensen met handicaps. En de panelen blijven schuiven: waarom zou je alleen dood mogen als jij lijdt aan een medische aandoening, en niet ook bij ouderdom, eenzaamheid en ontzetting? En sprekend over vrijheid: wie maakt uit dat alleen mensen dood mogen bij wie vast te stellen is dat ze lijden? Mag iemand niet gewoon in alle vrijheid, vanwege hem moverende redenen, besluiten om de pijp aan Maarten te geven? Wie zijn wij om anderen te verplichten door te leven?

Toch is het bij voltooid leven de vraag over welke vrijheid we het hebben. Anders dan in sommige andere landen is zelfdoding in Nederland niet verboden. Wel voert de overheid een suïcideontmoedigings-beleid en mede om die reden is hulp bij zelfdoding, behalve voor artsen binnen de Euthanasiewet, streng verboden. Anderen advies geven hoe ze zelf een einde aan hun leven kunnen maken, is niet verboden: consulenten van Stichting de Einder adviseren al ja-

renlang mensen die zelf een einde aan hun leven willen maken. Boudewijn Chabot, de eerste psychiater die euthanasie verleende aan een psychiatrische patiënt en die daar nu spijt van heeft, schreef in plaats daarvan verschillende boeken waarin hij de methoden uiteenzet waarmee mensen zelf op een humane wijze hun leven kunnen beëindigen. Daar is volgens hem geen arts of andere deskundige bij nodig (Chabot 2022).

Toch is precies dat wat veel mensen willen. Zelfdoding is en blijft iets wat mis kan gaan en daar willen velen een expert bij hebben. In de huidige euthanasiepraktijk is geregeld dat een dokter die hulp bij zelfdoding heeft gegeven het huis van een patiënt pas mag verlaten als het overlijden is vastgesteld. Een arts die een patiënt een drankje aanreikt om zijn leven te beëindigen, dient voor noodgevallen ook altijd een euthanasieset bij zich te hebben. Misschien willen mensen die dood willen überhaupt wel iemand anders erbij met ervaring, en het liefst iemand die de levensbeëindiging verricht. Anders dan zijn de verschillen tussen Nederland en de Amerikaanse staat Oregon niet te verklaren. Beide hebben tientallen jaren ervaring met actieve levensbeëindiging, maar terwijl in Nederland de arts euthanasie verricht, schrijft in Oregon de arts slechts een recept voor en is bij de levensbeëindiging afwezig. Maar terwijl euthanasie in Nederland in 4.5 procent van de sterfgevallen speelt, is in het liberale Oregon slechts in 0.6 procent van de sterfgevallen sprake geweest van hulp bij zelfdoding (Oregon Health Authority 2022). Ter vergelijking: in Canada, waar euthanasie

wél mogelijk is, ontwikkelde euthanasie zich in zes jaar tijd tot de directe doodsoorzaak bij 3.3 procent van de sterfgevallen (Health Canada 2022). In landen waar je als patiënt zelf (met hulp) je leven mag beëindigen, is de drempel kennelijk behoorlijk wat hoger dan wanneer de dokter de levensbeëindiging verricht. Of we hoeven maar naar de Nederlandse cijfers zelf te kijken, waar hulp bij zelfdoding en euthanasie immers beide zijn toegestaan: het aandeel hulp bij zelfdoding als percentage van het aantal actieve levensbeëindigingen daalde van 10 procent in 2002 naar 2.7 procent in 2021 (RTE 2022).

Nu heeft dit mogelijk ook met voorkeuren van artsen te maken: een hulp bij zelfdoding heeft een onzekerder verloop en vraagt om een veel langere tijdsinvestering dan euthanasie (tegelijk zijn er ook artsen die hulp bij zelfdoding juist prefereren omdat in die gevallen het niet de arts is die doodt). Maar bij de duiding van de verschillen dringt zich toch vooral deze verklaring op: de vrijheid om het eigen leven te beëindigen is voor velen een vrijheid die men moeilijk aankan. Zelfdoding is een van de moeilijkste handelingen die een mens ooit kan verrichten. De deskundige hand van een arts, die ook nog eens bekend staat om zijn wijsheid en zorg voor het leven, maakt de levensbeëindiging minder eenzaam en minder gevaarlijk.

Daarom is het opvallend dat plannen voor een Wet voltooid leven tot dusverre niet voorzien in euthanasie, maar in hulp bij zelfdoding. Alleen al praktisch zijn de nodige hordes te nemen. Hoe veilig is die spreek-

woordelijke pil van Drion in je nachtkastje of in je kluis? Wat als je er in een vlaag van somberheid een einde aan maakt? Wat als een niet-oudere het middel te pakken krijgt? Wat als iemand het gebruikt om er een ander mee te doden: is dat niet vragen om dezelfde problemen als bij vrij wapenbezit? En wat als iemand het middel niet lang genoeg kan binnenhouden, of het middel wel leidt tot een coma, maar niet tot de dood? Het lijkt erop dat er om al deze redenen de door Pia Dijkstra voorziene levenseindebegeleiders uiteindelijk alsnog dokters zullen zijn.

‘Oud en der dagen zat’

We gaan naar de ethische vragen. Een regeling voor voltooid leven lijkt primair een antwoord te zijn op individuele problemen. Ouderen ervaren dat ze nog maar weinig van het leven te verwachten hebben. De fasen van opgroeien, een partner zoeken en kinderen krijgen, carrière maken en het in gezondheid genieten van je pensioen zijn gepasseerd. Na het opgaan en het blinken komt het verzinken. Voor wie gewend waren aan maatschappelijk actief zijn, een druk sociaal leven en een goede gezondheid is die fase er een van afzien. Je bent in de woorden van de Statenvertaling ‘oud en der dagen zat’. Maar hoewel jij wel klaar bent met het leven, is het leven nog niet klaar met jou.

Hoe daar nu mee om te gaan? Het liefst zou ik het over de meest voor de hand liggende optie willen hebben: koesteren wat er aan dagen resteert, zoekend naar nieuwe manieren om met verlieservaringen om te gaan. Ethicus Frits de Lange spreekt over ‘*loving later*

life, minder tobberig doen over de decenia na je pensionering (De Lange 2015). We hoeven ons leven niet te rekken, we mogen uitzien naar de zegen van een natuurlijk levenseinde en we zijn vrij om levensreddende behandelingen af te wijzen. Maar zolang we leven zullen we het leven koesteren.

Maar mijn bijdrage gaat over die andere, meest dramatische keuze: bewust een levenseinde zoeken. En net als bij andere complexe ethische keuzen is het belangrijk om te kijken naar *alle* alternatieven. Eén daarvan is versterven: stoppen met eten en drinken en met enige medische verzachting overlijden aan voedsel- en vochtgebrek. Boudewijn Chabot schat het aantal mensen dat voor deze optie kiest op jaarlijks 1.500 tot 3.000, iets wat in vergelijking met het aantal euthanasieën een behoorlijk hoog aantal is (Chabot 2007). Of je besluit te wachten op een ziekte en laat die (behalve wat symptoombestrijding) onbehandeld. Een andere optie is hetzij een impulsieve zelfdoding, hetzij een balanssuicide (goed voorbereide acties die voor de omgeving vaak minder traumatisch zijn).

Een autonome dood?

Degenen die pleiten voor voltooid leven wijzen al deze alternatieven af. Zij vinden de dood in die gevallen te riskant, onzeker, langzaam en eenzaam. Mensen met verstand van zaken moeten hun de middelen verschaffen, en wel zonder moeilijke vragen te stellen. Maar ondanks al die goede redenen zien maar weinig artsen voor zichzelf een rol bij voltooid leven. Misschien dat het Hippocratische verbod op doden nog meespeelt

in hun aarzelingen. Misschien vinden ze wel dat mensen te snel opgeven. Bovendien hebben veel artsen een weerzin om niet-medische problemen met medische middelen op te lossen. Inderdaad zijn de belangrijkste redenen niet medisch, maar sociaal, politiek en spiritueel. Althans, in de beeldvorming, maar is dit in werkelijkheid ook zo? Zowel de Commissie Schnabel (2016, 62) als de Commissie Van Wijngaarden (2020, 55) concludeert dat de meeste mensen die op basis van voltooid leven een actieve doodswens hebben, wel degelijk ook blijken te lijden aan een medische aandoening en dus al vallen binnen de Euthanasiewet.

Inderdaad kwam ik tijdens mijn werk in een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie in de periode 2005-2014 met regelmaat meldingen tegen waarin termen als ‘voltooid leven’, ‘klaar met leven’ en ‘levensmoe’ vielen, maar waarbij steeds ook sprake was van medische aandoeningen. Niet terminaal weliswaar, maar wel zo ernstig dat ze iemands sociale, sportieve en culturele leven sterk (en vaak steeds sterker) inperken. Zelf heb ik één kerngezonde oudere ontmoet die dood wilde. De 82-jarige man wilde met me spreken naar aanleiding van een televisieoptreden en vertelde dat hij de middelen vergaard had om zijn eigen leven te beëindigen. De reden voor zijn doodswens: hij kwam nergens voor een betaalde baan in aanmerking. Hij was recentelijk slechts één keer voor een sollicitatiegesprek uitgenodigd en dat was toen hij over zijn leeftijd had gelogen; zodra men zijn ware leeftijd vernam, stond hij weer buiten. Toch leeft bij mijn weten ook deze man nog.

Want een vurig pleitbezorger van voltooid leven zijn, is iets anders dan daadwerkelijk en acuut willen sterven. Pleiten voor een voltooid leven-regeling doen veel mensen niet omdat het ze zo ellendig vergaat, maar voor het geval dat, bij wijze van voorzorgsmaatregel. In de spraakmakende voltooid leven-campagne ‘Uit vrije wil’ uit 2010 figureerden voornamelijk vitale zeventigers die nog lang niet dood wilden, zoals Dick Swaab, Frits Bolkestein, Paul van Vliet en Hedy d’Ancona. Ook zij leven allemaal nog.

Als dit klopt, is ‘voltooid leven’ dus vooral een ongrijpbaar fenomeen. Els Borst vertelde over een ouder echtpaar dat zich “te pletter maar helaas niet dood” verveelde (Oostveen 2001). Niet het oud worden zelf, maar het verpieteren en geen mogelijkheden zien om het leven zin te geven lijkt het eigenlijke probleem te zijn. Ook de toon van veel voltooid leven-pleidooien stuit tegen de borst: *boomers* die geen trek hebben in de ouderdom, die zelf wel uitmaken wanneer ze doodgaan, die gewend zijn om feestjes te verlaten als het nog leuk is en dat nu ook op het leven zélf toepassen. Dat dokters bij voltooid leven niet thuis geven, duidt niet alleen op een te zwakke medische basis om iemand dood te maken, maar is ook een signaal dat er überhaupt een wankel basis bestaat om de dood van medeburgers te faciliteren. Om iemand aan dodelijke middelen te helpen moet sprake zijn van een noodsituatie waarvan is bewezen dat deze niet op andere wijze kan worden verholpen.

Of is het de leeftijd

De belangrijkste motivatie in pleidooien voor

een voltooid leven-regeling is vrijheid. Vrijheid om op een door jezelf te bepalen moment op een menswaardige wijze uit het leven te stappen en vanwege de genoegde sociale en veiligheidsaspecten dringen voorstanders ook aan op *hulp* bij die zelfdoding. Maar het is de beslissing van de oudere zelf: de in het wetsvoorstel voorziene stervenshulpverlener beoordeelt niet of iemand wel genoeg lijdt en evenmin of er aan hun situatie wat is te doen. Die onderdelen moeten hooguit aan de orde komen om te garanderen dat wie dood wil, weet wat hij doet en zeker van zijn zaak is.

Maar als dat dan zo is, waarom geef je die vrijheid dan alleen aan oudere mensen? De 62-jarige die vraagt om de middelen voor een humaan levenseinde verwijzen we naar de suïcidepreventie, maar over 13 jaar wordt diezelfde man of vrouw verwezen naar iemand die hem bij die suïcide gaat helpen. De overheid zal iets zeggen in de trant van ‘wij vinden het gezien uw leeftijd begrijpelijk dat u dood wilt. Zo begrijpelijk dat wij uw zelfdoding voor u gaan regelen’. Een hele generatie krijgt de boodschap dat de samenleving zonder ze kunnen. Hun zelfdoding kunnen wij wél, maar die van werkenden en jongeren niet billijken.

Die keuzevrijheid gaat sommigen ongetwijfeld helpen: een humane dood als uitweg kan rust geven en die geruststelling geeft een betere kwaliteit van leven. Voor sommigen zal de mogelijkheid van een uitweg hun levenskunst ten goede komen, net zoals een nooduitgang mensen met claustrofobie kan helpen om wél naar dat concert te gaan.

Maar wat voor de één een fijne extra optie is, is voor een ander een nieuwe stressfactor. Geestelijk verzorger in de ouderenzorg Annemarieke van der Woude introduceerde in dit verband de term 'keuzestress' (Van der Woude 2010). Ouderen die zitten te verpieteren, van wie hun kinderen maar weinig op bezoek komen, maar ook niet meer van hun kinderen willen vergen en die al decennia horen over vergrijzing en aankomende zorginfarcten, zullen in de constatering dat zij de suïcidege-rechtigde leeftijd bereikt hebben, eerder een dilemma ervaren dan een troost. Durven zij straks nog een beroep te doen op schaarse zorg en op nog meer tijd van hun naasten? Ik weet dat mensen die het met me oneens zijn dit in alle toonaarden zullen ontkennen, maar het vragen om een zachte dood kan ook *trending* worden, net zoals tal van zaken op het terrein van consumptie, leefstijl, reizen, kleding en ICT dat kunnen worden. Daarmee kan zo'n nooduitgang een verleiding worden: waarom zouden we, met een snelle en humane dood binnen handbereik, het risico nemen op vijf of tien jaren van neergang? Voltooid leven wordt dan: georganiseerde wanhoop. Je behoort tot de categorie van de opmakers.

Maar uiterekend op het terrein van actieve levensbeëindiging kunnen we ons geen verleidingen en trends veroorloven. In 1972 betoogden zowel een vooraanstaand hoogleraar ethiek als een belangrijke commissie van de Hervormde kerk (toentertijd zo ongeveer de staatskerk van boven de grote rivieren) dat ouderen langzamerhand een te grote claim gaan leggen op de algemene middelen (Roscam Abbing 1972; Nederlandse Hervormde Kerk

1972). De ethiekprofessor sprak over *verantwoord bejaardenschap*. Inderdaad zijn weinig maatregelen effectiever om kosten te besparen dan het op hun verzoek doden van 75-plussers. Berekend is dat een Nederlander in zijn laatste levensjaar gemiddeld 13,5 maal zoveel zorgkosten gebruikt als in de jaren daarvoor (Barendregt e.a. 2006). Hoewel voorstanders van een voltooid leven-regeling benadrukken dat de keuze voor hulp bij zelfdoding een individuele keuze is en er van geen dwang sprake mag zijn, is de beeldvorming in de media in de regel dat zo'n beslissing 'dapper' en 'humaan' is. Niet uit te sluiten is dat wanneer voltooid leven daadwerkelijk ingeburgerd raakt, ook andere motieven dan een oprechte en autonome doodswens gaan meespelen, motieven die de in de wet voorziene 'stervenshulpverlener' onmogelijk allemaal op het spoor kan komen. Want wat als de oudere de maatschappelijke wanhoop over de nutteloosheid van de oude dag geheel vrijwillig en overtuigd internaliseert? Als we een gedachte uit misdaadseries mogen lenen: is de perfecte moord niet dié moord die de betrokkene zelf voltrekt of waar hij gepassioneerd om vraagt? Dat alles heeft niets met vrijheid meer te maken.

Niet alleen is het faciliteren van zelfdoding discriminerend voor ouderen, maar het is daarnaast paternalistisch in de richting van niet-ouderen. Want waarom zou iemand van 75 wel kunnen beslissen dat het 'op is' en iemand van 73 niet? Mensen van middelbare leeftijd die menen dat ook hún leven voltooid is, krijgen het signaal dat zij nog jaren door moeten, maar met welk recht? Vrijheid is toch vrijheid om keuzen te maken die anderen niet

invoelbaar vinden? In een *live* Nieuwsuur-gesprek legde een 57-jarige man aan Alexander Pechtold precies die vraag voor: waarom ik niet? Pechtold was zichtbaar ontredderd – je las in zijn ogen toch verbazing omdat een jong iemand kennelijk geen voltooid leven kan hebben – en antwoordde dat wat hem betreft de leeftijdsgrens van 75 jaar een eerste stadium is (NOS 2017). Dat lijkt mij in zekere zin terecht. Als je ‘voltooid leven’ wilt ontdoen van zowel discriminatie van ouderen als van paternalisme naar niet-ouderen, is er eigenlijk maar één geloofwaardig alternatief: de optie van hulp bij zelfdoding voor iedere wilsbekwame Nederlander, jong of oud. Het enige criterium zou daarbij moeten zijn dat iemand in een gesprek blijk geeft te weten waar hij om vraagt, en laat er als extra voorzorgsmaatregel een bedenktijd van een jaar aan voorafgaan. Door dat criterium zou je ook de Euthanasiewet intact laten, die immers in de praktijk een bedenktijd van dagen of hooguit weken kent. Maar is dat waar we heen willen? Het Nederlandse woord ‘samenleving’ wekt andere associaties. Samen leven, met de nadruk op beide. Leven is al moeilijk genoeg. Laten we helder zijn: een overheid die mensen met dwang verplicht om door te leven wil niemand. Maar de dood *faciliteren* is iets anders. Van de overheid mogen we veel verwachten, maar liever niet dat.

Maar kan het voorkómen van gewelddadige zelfdodingen geen argument zijn voor het beschikbaar stellen van hulp bij zelfdoding? Misschien wel, als het argument zou kloppen. We komen in de media veelvuldig het argument tegen dat een ‘pil’ voorkomt dat mensen voor een gewelddadige methode kiezen.

Maar voor de redenering dat een zachte dood het aantal suïcides vermindert, ontbreekt elk bewijs. Om te beginnen zijn veel suïcides impuls-suïcides waarbij een bedenktijd van maanden of een jaar veel te lang is. Kijken we naar de cijfers, dan zien we dat het aantal euthanasieën bij psychiatrie, dementie en gestapelde ouderdomsklachten, mensen waarvan gezegd wordt dat velen behoren tot de risicogroep voor een suïcide, sinds 2008 steeg van enkele tientallen tot meer dan 600, en dat dus ondanks het feit dat sinds dat jaar euthanasie voor die groepen juist steeds toegankelijker werd. Wat meer is: ondanks dat al deze patiënten een zachte dood kregen, gingen ook de suïdecijfers in Nederland omhoog, en wel met 35 procent: van 1.300 tot 1.800 (Boer 2017). In dezelfde periode bleven de cijfers in andere landen stabiel of gingen zij omlaag: landen met een vergelijkbare leeftijdsopbouw en levensbeschouwing waar euthanasie als noodoplossing juist niet voorhanden is. Vanwaar die stijging in Nederland? Eén van de mogelijke redenen is het *copycat*-effect: veel praten over de dood betekent dat we elkaar op ideeën brengen. De vraag is of een generiek aanbod van hulp bij zelfdoding onze belangrijkste vrijheid niet ondermijnt: de vrijheid om voor het leven te kiezen. Dat maakt het ‘recht op zelfdoding’ een paradoxaal recht. Paradoxaal genoeg om erop aan te dringen dat wie uiteindelijk, tragischerwijze, de dood toch verkiezen, zowel de vrijheid als de verantwoordelijkheid hebben om zelf te handelen, zonder dat de overheid hen daarin faciliteert.

Theo Boer is hoogleraar Ethiek van de Gezondheidszorg aan de Protestantse Theologi-

sche Universiteit te Groningen, voormalig lid van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie en lid van de Gezondheidsraad.

Literatuurlijst

- ‘Martin Kock confronteerde Alexander Pechtold met zijn doodswens’, *NOS*, 29 december 2017, URL: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2209759-bestof2017-martin-kock-confronteerde-alexander-pechtold-met-zijn-doodswens>.
- Arvin, M., Atsma, F., Boer, T.A., Groenewoud, S., Westert, G., ‘Huisartsen en euthanasie: een onderzoek naar regiovariatie’, *Huisarts en Wetenschap*, 2022, nr. 3, pp. 17-20.
- Barendregt, J.J., Van Oersa, H., Polder, J.J., ‘Health care costs in the last year of life: The Dutch experience’, *Social Science & Medicine*, 2006, nr. 7, pp. 1720-1731.
- Boer, T.A., ‘Does Euthanasia Have a Dampening Effect on Suicide Rates? Recent Experiences from the Netherlands’, *Journal of Ethics in Mental Health*, 2017, vol. 10, URL: <https://bit.ly/3R-goC5x>.
- Chabot, B., *Auto-euthanasie. Verborgen stervenswegen in gesprek met naasten*, Amsterdam, 2007.
- Chabot, B., *Uitweg. Een waardig levenseinde in eigen hand*, Amsterdam, 2022.
- Commissie Schnabel, *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag, 2016.
- Commissie van Wijngaarden, *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag, 2020.
- Drion, H., ‘Het zelfgewilde einde van oude mensen’, *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1991.
- Health Canada, *Third Annual Report on Medical Assistance in Dying in Canada 2021*, Ottawa, 2022, URL: <https://www.canada.ca/en/health-canada/services/medical-assistance-dying/annual-report-2021.html>.
- De Lange, F., *Loving Later Life: An Ethics of Aging*, Grand Rapids, 2015.
- Nederlandse Hervormde Kerk, *Euthanasie: zin en begrenzing van het medisch handelen*, Den Haag, 1972.
- Oostveen, M., ‘Ik kan me goed voorstellen dat artsen stervenshulp niet melden’, *NRC Handelsblad*, 14 april 2001, <https://retro.nrc.nl/W2/Nieuws/2001/04/14/Vp/01a.html>.
- Oregon Health Authority, *Oregon Death with Dignity Act 2021 Data Summary*, 2022, URL: <https://bit.ly/3e0PpVe>.
- Roscam Abbing, P.J., *Toegenomen verantwoordelijkheid. Veranderde ethiek rond euthanasie, eugenetiek en moderne biologie*, Nijkerk, 1972.
- RTE, *Jaarverslag Regionale Toetsingscommissies Euthanasie 2021*, Den Haag, 2022.
- Stichting Farmaceutische Kengetallen, *Palliatieve sedatie vaker ingezet bij sterfgevallen*, 16 februari 2017, URL: <https://www.sfk.nl/publicaties/PW/2017/palliatieve-sedatie-vaker-ingezet-bij-levenseinde>.
- Van der Woude, A., ‘Keuzestress Gewoon doodgaan’, *Trouw*, 20 februari 2010, URL: <https://www.trouw.nl/nieuws/keuzestress-gewoon-doodgaan~b7eda3f5/>.

De Wet voltooid leven: een doodlopende weg

door **Govert den Hartogh**

We waren al tien jaar bezig met het onderwerp toen Pia Dijkstra (D66) in 2020 het wetsvoorstel voltooid leven indiende (Tweede Kamer 2020). Inmiddels was het toen al duidelijk dat die wet een probleem moest oplossen dat, als het al bestaat, van geringe omvang is: hoe kunnen mensen als zij dat willen hun leven beëindigen, als dat besluit niet voortkomt uit ziekte en artsen daarom geen hulp mogen verlenen? Dat probleem kan desgewenst door een kleine aanpassing van de euthanasiewet (WTL) worden opgelost, het is niet nodig daarvoor het nieuwe beroep van levenseindebegeleider te introduceren. Het is ook niet nodig daarvoor iets te veranderen aan de zorgvuldigheidseisen

van de WTL. De behoefte aan zo'n verandering komt voort uit een heel ander motief: de wens om meer zekerheid te hebben dat het besluit om het eigen leven te beëindigen kan worden gerealiseerd zonder eerst 'examen' te hoeven doen bij artsen. Als de wetgever aan die wens tegemoet wil komen, moet hij naar andere wegen zoeken dan dit wetsvoorstel biedt.

De eis van een medische grondslag

Volgens Dijkstra schiet de WTL tekort omdat die niet van toepassing is op mensen die hun leven willen beëindigen, maar bij wie die wens niet voortkomt uit het lijden aan een medisch geclassificeerde ziekte of aandoening. Dat zulke doodswensen bui-

ten het kader van de euthanasiewet vallen heeft de Hoge Raad vastgesteld in het Brongersma-arrest (2002).

Een tijdlang is gedacht dat je moest lijden aan een ‘ernstige’ aandoening om een verzoek tot euthanasie of hulp bij zelfdoding gehonoreerd te krijgen. Kanker, ALS en een chronische depressie golden als ernstige aandoeningen, maar ouderdomsklachten zoals artritis, maculadegeneratie, diabetes, osteoporose en incontinentie niet, en het uit zulke aandoeningen resulterende verlies van gezichtsvermogen, gehoor en mobiliteit evenmin. Toen het burgerinitiatief Uit Vrije Wil in 2010 hulp bij zelfdoding mogelijk wilde maken in het geval van ‘voltooid leven’, dachten de initiatiefnemers vooral aan mensen uit die categorie (Peters e.a. 2011). Maar in 2011 maakte de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (KNMG), aansluitend op de oordeelsvorming van de Regionale Toetsingscommissies Euthanasie sinds 2002, duidelijk dat ook ouderdomskwalen medisch geclassificeerde aandoeningen zijn (KNMG 2011). Mensen die een doodswens ontwikkelen als gevolg van een ‘stapeling van ouderdomsklachten’ vallen dus binnen het wettelijk kader.

Sindsdien is het begrip ‘voltooid leven’ toegespitst op een restcategorie van ouderen bij wie het verlangen naar de dood helemaal geen ‘medische grondslag’ heeft. Nadat de commissie-Schnabel in 2016 aangaf dat over het bestaan van zulke mensen empirisch vrijwel niets bekend was, gaf de minister van VWS opdracht aan een onderzoeksteam

onder leiding van Els van Wijngaarden en Ghislaine van Thiel om de omvang van die groep in kaart te brengen (Schnabel 2016). Dat was een moeilijke opdracht omdat je eigenlijk alleen door diepgaande gesprekken met mensen met een doodsverlangen kunt vaststellen waar dat verlangen vandaan komt. De onderzoekers bedachten daarom een omweg: ze vroegen aan een grote groep 55-plussers of ze een doodswens hadden en of ze zichzelf als ernstig ziek beschouwden. Als ze zich niet zo zagen werd aangenomen dat hun doodswens wel niet uit ziekte voort zou komen.

Van Wijngaarden en haar team kwamen tot de volgende resultaten. Zo’n 10.000 inwoners van Nederland in de categorie 55-plus bleken al langer dan een jaar een doodswens te hebben die ze zelf karakteriseerden als een wens om hun leven te beëindigen. Bij 22 procent van die groep woog de wens om te sterven in de week die voorafging aan het invullen van de vragenlijst zwaarder dan de wens om te blijven leven, en bij slechts 8 procent was dat altijd het geval. Slechts 17 procent van de groep was ouder dan 75, hoewel het percentage 75-plussers op de totale bevolking van 55-plussers 25 procent is. Het onderzoek stelt de doelgroep van de Wet Dijkstra dus bij benadering op 136 personen (Van Wijngaarden e.a. 2020).¹ En ook al beschouwden deze mensen hun eigen medische klachten niet als ernstig, toch had de helft van hen een ziektelast met een score van vijf tot acht op een schaal van een tot tien. Bij deze groep was het daarom niet uitgesloten dat hun verlangen om hun leven te beëindigen wel dege-lijk tot hun klachten herleid kon worden. Als

je bijna doof en bijna blind bent, vind je dat misschien zelf geen ernstige ziekten, maar verlies je wel alle mogelijkheden om je dagen zinvol te besteden. Het is niet onbegrijpelijk dat het leven dan een last wordt. We weten dus nog steeds niet hoe groot de doelgroep is. We weten alleen dat die heel klein is.

Wat van Wijngaarden ons in elk geval ook geleerd heeft, is dat de wens om het leven te beëindigen die geen medische grondslag heeft op geen enkele manier gebonden is aan een hogere leeftijd. Bijna een derde van de betrokkenen hadden hun hele leven al doodswensen. Door een tweede weg naar de zelfgekozen dood, naast die van de WTL, tot de categorie 75-plus te beperken, maakte de initiatiefneemster dus een niet te rechtvaardigen onderscheid op grond van leeftijd. In de Memorie van Toelichting heeft zij het nog wel over de wijsheid die ouderdom met zich mee zou brengen, maar de Raad van State zou daar, *tongue-in-cheek*, graag empirisch bewijs voor willen zien (Raad van State 2020). Ik vrees dat hierbij eerder de gedachte een rol heeft gespeeld dat iemand die zich op die leeftijd vergist in zijn verwachtingen van het leven toch niet zo veel te verliezen heeft.

Laten we het hele begrip ‘voltooid leven’, met al zijn misleidende connotaties (‘gezonde senioren met een doodswens’), maar aan de kant schuiven. Als doodswensen van ouderen met hun leeftijd te maken hebben, dan ligt dat aan de toenemende functiebeperkingen en daaruit voortvloeiende verlieservaringen die de ouderdom met zich meebrengt.

De grenzen van het medisch domein

Bepalend voor het Brongersma-arrest was een zekere opvatting over de taak van artsen: zij moeten de negatieve gevolgen van ziekte helpen bestrijden en voorkomen, ze zijn er niet om onze levensproblemen op te lossen. Daarom behoort lijden dat voortvloeit uit ziekte tot het medisch domein, maar lijden dat het gevolg is van levensproblemen niet. Waarschijnlijk speelde daarbij echter een te beperkte opvatting mee van de aard van het lijden dat door ziekte wordt veroorzaakt en een doodswens motiveert. Dat lijden bestaat slechts in een minderheid van de gevallen grotendeels uit pijn, benauwdheid, misselijkheid, vermoeidheid en andere fysieke symptomen. Van groter belang is het voor patiënten dat zij voor alle dagelijkse verrichtingen, zelfs voor toiletgang en om je om te draaien in je bed, afhankelijk zijn geworden van de zorg van anderen, dat zij zich daarbij schamen voor hun uiterlijk of hun gedrag, en dat zij alleen nog maar kunnen ontvangen, maar niets meer kunnen geven. Kortom, verlies van zelfredzaamheid, van ‘waardigheid’ en van zin. Dit beeld zien we ook in de andere landen waar medische hulp bij het realiseren van een keuze voor de dood is toegestaan, zoals Zwitserland, Canada en in de Amerikaanse staat Oregon. Het lijden is grotendeels niet fysiek, maar existentieel van aard.

Het is bovendien onjuist dat artsen ons alleen maar helpen bij problemen, van welke aard ook, die voortkomen uit een tekortschietende gezondheid. Ongeacht de oorzaak van een probleem staan dokters voor ons klaar als de oplossing van dat probleem om medische

kennis vraagt. Als je aan slapeloosheid lijdt krijg je slaapmiddelen, ook als die slapeloosheid het gevolg is van problemen op je werk of in je relatie. Artsen doen medische keuringen voor verzekeraars en het CBS, stellen de mogelijkheden van zieke werknemers om te werken vast, helpen sportprestaties te verbeteren, of mensen een uiterlijk te geven dat beter bij hun zelfbeeld past. Voor zover er een probleem bestaat met doodswensen die geen medische grondslag hebben, kan de wetgever dat daarom eenvoudig oplossen door die grondslag niet langer te eisen. Het zou mooi zijn als artsen en hun organisaties daarin meedingen, maar vereist is dat niet.

In het wetsvoorstel-Dijkstra wordt het probleem opgelost door de nodige hulp toe te vertrouwen aan een nieuw gilde van levenseindebegeleiders. Dat is wel een heel drastische stap als de omvang van het probleem zo klein is dat het empirisch nauwelijks kan worden aangetoond. Voor je het weet heb je een heel leger gespecialiseerde hulpverleners, op zoek naar werk. Maar die stap is dus om te beginnen geheel onnodig omdat de wetgever ook de onjuiste opvatting van het medisch domein kan corrigeren waarop het Brongersma-arrest berustte.

Waarvoor hebben we eigenlijk artsen nodig?

Die stap is ook om een andere reden onnodig. In vergelijking met de WTL introduceert het wetsvoorstel-Dijkstra namelijk nog een andere wijziging: ook het aantal zorgvuldigheidseisen wordt beperkt waaraan een verzoek moet voldoen om voor honorering in aanmerking te komen. De hulpverlener

behoeft alleen vast te stellen dat het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam is, niet of er sprake is van ondraaglijk lijden waar geen andere redelijke uitweg kan worden gevonden. Maar daarmee vervalt iedere grond om de beoordeling of aan die eisen is voldaan uit handen van artsen te nemen. Op artsen wordt ook regelmatig een beroep gedaan door notarissen om te beoordelen of iemand die zijn testament wil veranderen daartoe wilsbekwaam kan besluiten (een ander voorbeeld van een beroep op medische deskundigheid buiten de context van omgang met ziekte).

Hier gaat het dus om een taak waarvoor we een beroep kunnen doen op artsen. Maar in Nederland leeft algemeen het idee dat er geen betrouwbare manier bestaat om je leven te beëindigen zonder aan artsen een veel grotere rol te geven. Alleen zij weten hoe je het proces snel en pijnloos zonder complicaties kunt laten verlopen. Voor de Raad van State is dat een grond voor kritiek op Dijkstra. Dat idee is echter om verschillende redenen betwistbaar. Allereerst omdat er een alternatieve manier bestaat om je leven te beëindigen: door te stoppen met eten en drinken. Volgens de meest recente inzichten is dit voor iedereen een begaanbare weg, ook al vraagt het van jongere (60-min) en gezonde mensen meer inspanning om die weg te begaan dan van anderen. Een bepaalde vorm van begeleiding door artsen is daarbij wel nodig: zij moeten in de gaten houden dat mondverzorging en andere zorg van familieleden, vrienden of hulpverleners adequaat is, en om het bewustzijn te verlagen als een delier optreedt. Maar dit is een normaal on-

derdeel van de palliatieve taak van artsen bij stervende patiënten, zoals zij die ook hebben als patiënten een levensverlengende behandeling weigeren. Het is geen hulp bij zelfdoding (KNMG 2014).

In de tweede plaats kunnen mensen met behulp van barbituraten hun leven zelf beëindigen zonder dat daar een arts bij hoeft te zijn. In alle Amerikaanse staten waar ‘*medically assisted dying*’ is toegestaan – het mag daar geen hulp bij zelfdoding heten –, bestaat de taak van de arts er alleen uit de vrijwilligheid van het verzoek en de wilsbekwaamheid van de verzoeker te beoordelen en een recept uit te schrijven. Hij mag bij de levensbeëindiging aanwezig zijn, maar is dat bijvoorbeeld in Oregon slechts in amper 10 procent van de gevallen. Als men zich stipt aan de voorgeschreven procedure en doseringen houdt, kan er eigenlijk ook niets misgaan. Dit is ook de ervaring van Nederlanders die, bijvoorbeeld in een rol als consulent, betrokken zijn geweest bij de zelfdoding van mensen die gebruik hebben gemaakt van barbituraten die zij uit China of Mexico hebben laten komen.

Zelfs voor het uitschrijven van een recept voor zulke dodelijke middelen is geen dokter nodig. We zouden ons een systeem kunnen voorstellen zoals in Nieuw-Zeeland, waarin van dokters alleen gevraagd wordt een oordeel te geven over de vrije wil en de wilsbekwaamheid van een persoon die vraagt om toegang tot de middelen waarmee hij zijn leven kan beëindigen. Er is dan maar één functionaris nodig die alle wettelijk voorgeschreven documenten verzamelt en vaststelt of het verzoek kan worden gehonoreerd.

Het echte probleem

Het wetsvoorstel kan in de samenleving op behoorlijk veel steun rekenen. Die steun berust niet alleen op het misverstand dat ‘voltooid leven’ een probleem van significante omvang aanduidt dat niet binnen het medisch domein kan worden opgelost. Er is een bredere behoefte aan wetgeving die het kader van de WTL verruimt of aanvult. Ook Pia Dijkstra wijst daarop als zij in haar Memorie van Toelichting reageert op het bezwaar dat de doelgroep van haar wet zo klein is. Artsenhulp bij levensbeëindiging is geen recht, een arts kan een verzoek daartoe om hem moverende redenen weigeren. Sommige artsen stellen eisen die verdergaan dan de wet, bijvoorbeeld dat de verzoeker zich in de eindfase bevindt van een dodelijke ziekte. Andere artsen vinden juist in de stervensfase euthanasie niet nodig omdat de patiënt dan immers ook diep en duurzaam gesedeerd kan worden. Sommige artsen zijn daarnaast strenger dan andere in hun toepassing van de zorgvuldigheidseisen.

Maar ook bij een redelijke toepassing van de eisen zullen nooit alle verzoeken kunnen worden gehonoreerd. Dat geldt in het bijzonder voor de ‘complexe’ gevallen, waarin de patiënt niet op korte termijn aan zijn ziekte zal overlijden. Bij psychiatrische patiënten, en mensen die lijden aan een stapeling van ouderdomskwalen is het bijvoorbeeld vaak moeilijk om te beoordelen of er voor de patiënt nog redelijke alternatieven zijn. Een weigering, hoe ook gemotiveerd, kan voor de betrokkene en zijn familie heel problematisch zijn. En veel mensen zouden er voor

de toekomst graag van verzekerd willen zijn dat zij op het moment dat zij besluiten hun leven te beëindigen, voor de uitvoering van dat besluit niet afhankelijk zullen zijn van de bereidheid van een arts om hulp te verlenen, zelfs niet als die arts zijn bereidheid ervan laat afhangen of aan de zorgvuldigheidseisen van de WTL is voldaan. Het wetsvoorstel voltooid leven spreekt hen aan omdat daarin althans een deel van die eisen vervalt.

Zouden we aan die wens niet tegemoet kunnen komen door de rol van de arts in de euthanasiewet te beperken? Anders dan veel mensen denken, berust de WTL niet op erkenning van het zelfbeschikkingsrecht. De wet past daarentegen in de medische beroepsmoraal: wilsbekwame patiënten kunnen ieder behandelingsvoorstel weigeren, maar een arts mag alleen meegaan in het verzoek om een bepaalde behandeling in te stellen als voor die behandeling erkende indicaties zijn, en dat wil uiteindelijk zeggen: als verwacht mag worden dat de behandeling niet alleen in overeenstemming is met de wil van de patiënt, maar ook in diens belang. Zie de *Wet op de geneeskundige behandeling* (1995). Dat is de diepere reden waarom de WTL niet alleen eisen stelt aan de wil van de persoon die om hulp bij levensbeëindiging vraagt, maar ook aan zijn toestand; dat hij zich bevindt in een staat van ondraaglijk lijden dat niet op een andere manier kan worden opgeheven. Als de WTL te paternalistisch is, dan geldt dit voor de hele medische beroepsethiek. We kunnen daarom de WTL niet verruimen door daarin de zorgvuldigheidseisen betreffende het lijden te schrappen. Nog afgezien van de medische

beroepsethiek kunnen we vaststellen dat het recht op leven onvervreemdbaar is: er is geen enkel rechtssysteem waarin je van dat recht afstand kunt doen. Ook in rechtssystemen waarin euthanasie onder voorwaarden is toegestaan, kun je het doden van een ander nooit alleen maar rechtvaardigen met het feit dat die ander daar wilsbekwaam en uit vrije wil toestemming voor heeft gegeven

Artikel 294 schrappen?

Dat wil niet zeggen dat we de WTL niet zouden kunnen aanvullen. In toenemende mate wordt voorgesteld dat te doen door in het Wetboek van Strafrecht artikel 294 dat hulp bij zelfdoding verbiedt te schrappen.² Euthanasie zou daarmee onder de medische beroepsmoraal blijven vallen, maar hulp bij zelfdoding zou gerechtvaardigd worden door een beroep op het zelfbeschikkingsrecht.

Dit lijkt te passen in een lijn die is uitgezet in de jurisprudentie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). In *Haas vs. Zwitserland* (2011) en een aantal daaropvolgende zaken heeft het EHRM vastgesteld dat artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, waarin een recht wordt gepostuleerd op een privé- en gezinsleven, ook het zelfbeschikkingsrecht erkent, en dat dit ook het recht inhoudt *‘to determine the manner and time of one’s own death’*. Omdat dit recht afgeleid wordt uit een recht op een privé- en gezinsleven, zouden mensen dit recht mogen uitoefenen in hun familiekring, en dus hun naasten niet alleen bij de vorming maar ook bij de uitvoering van hun besluit om hun leven te beëindigen mogen betrekken. En het recht op zelfdoding

zou ook een recht op hulp daarbij inhouden, omdat het eerste recht zonder het tweede, in de bewoordingen van het EHRM zelf, alleen “theoretisch en illusoir” zou zijn, niet “concreet en effectief”.

Het is juist dat dit recht mag worden ingeperkt als dat in een democratische rechtsstaat nodig is om een reeks van beschermde belangen veilig te stellen, waaronder de rechten en vrijheden van anderen. En de beoordeling van wat daarvoor precies nodig is, valt volgens het EHRM binnen de ‘*margin of appreciation*’ van individuele lidstaten. Daarom accepteert het Hof zelfs een volledig verbod op hulp bij zelfdoding als dat nodig wordt gezien om gevaar voor het leven van kwetsbare groepen uit te sluiten. In de zaak-Heringa meende de Nederlandse rechter daarom ook dat het verbod op hulp bij zelfdoding uit artikel 294 in alle gevallen van toepassing was op familieleden, ook in gevallen waarin niemand eraan twijfelde dat de betrokkene zelf (in dat geval mevrouw Heringa) in alle vrijheid en volledig wilsbekwaam tot zelfdoding besloten had. De Europese rechter zou dit immers binnen de ‘*margin of appreciation*’ laten vallen (het lopende beroep op het EHRM in de zaak-Heringa lijkt daarom kansloos). Dezelfde redenering geldt voor het verbod op iedere hulp bij zelfdoding.

Ethisch en juridisch is dit onbevredigend. Als de staat claimt dat een grondrecht moet worden ingeperkt om de rechten en vrijheden van anderen te beschermen, zou de rechter op zijn minst moeten beoordelen of dat gevaar reëel is en niet op een minder drastische manier kan worden ingedamd. Het Duitse

Constitutionele Hof, daarin gevolgd door het Oostenrijkse, heeft in 2020 het goede voorbeeld gegeven door zelf te beoordelen of het absolute verbod op ‘*geschäftsmäßig*’ verleende hulp bij zelfdoding echt nodig was om risico’s voor kwetsbare mensen tot een minimum te beperken. Het hof oordeelde dat dit niet het geval was (Bundesverfassungsgericht 2020).

Wat echter ook de taak van de rechter moge zijn, het is duidelijk dat de wetgever met betrekking tot grondrechten zelf een serieuze afweging moet maken. En zou dat dan niet, net als in Zwitserland, Duitsland en Oostenrijk, ertoe moeten leiden dat de strafbaarheid van hulp bij zelfdoding wordt opgeheven?

In deze argumentatie wordt ervan uitgegaan dat er een principieel verschil bestaat tussen doktershulp bij zelfdoding en euthanasie. In de Nederlandse context is dat zeer betwistbaar. In beide gevallen heeft de arts immers de regie en is hij er verantwoordelijk voor dat het leven van de patiënt effectief, snel en pijnloos beëindigd wordt. Hij bepaalt welke middelen worden gebruikt en in welke dosering, hij dient die middelen toe of geeft aan hoe ze moeten worden ingenomen. Het enige verschil is wie van beide betrokkenen uit de reeks van benodigde handelingen de laatste handeling verricht. Dat is in gevallen waarin volgens de strafrechter sprake is van ‘medeplegen’ echter nooit een relevant verschil. In beide gevallen is er sprake van een gezamenlijke en eendrachtige uitvoering van een plan tot levensbeëindiging.

Als dan ook het verbod op euthanasie in ar-

tikel 293 van kracht zou blijven en het verbod op hulp bij zelfdoding in artikel 294 zou worden geschrapt, zou het eerste verbod zijn zin verliezen en de WTL volledig worden uitgehouden. In vrijwel alle gevallen waarin de arts nu een euthanaticum toedient, zou zij ook een barbituraat kunnen voorschrijven dat de patiënt zelf inneemt.

Toegang tot dodelijke middelen

Dat ligt heel anders als de ‘hulp’ van de arts zich ertoe beperkt te beoordelen of de persoon die om toegang tot dodelijke middelen vraagt vrijwillig en wilsbekwaam tot de beslissing is gekomen om zijn leven te beëindigen. Ik zet hier ‘hulp’ tussen aanhalingstekens, omdat het in dit geval eigenlijk niet om hulp gaat. De wetgever heeft de vrije toegang tot dodelijke middelen versperd om het gebruik op een impulsieve manier van die middelen te blokkeren, evenals natuurlijk het gebruik voor het doden van anderen. Het kan niet de bedoeling van die blokkade zijn om mensen te verhinderen hun door het EHRM erkende rechten uit te oefenen. Volgens de Raad van State verplicht artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) de staat niet om zelfdoding te faciliteren, ook niet als daar vrijwillig en wilsbekwaam toe besloten is. Maar het EVRM verplicht de staat wel om in dat geval aan de zelfdoding niet in de weg te staan. Door dan een recept voor barbituraten uit te schrijven faciliteert de daarvoor aangestelde functionaris de zelfdoding niet. Hij heft alleen een blokkade op in een geval waarin de reden voor die blokkade niet van toepassing is.

Wel is het dus, zoals het EHRM en het Duitse en Oostenrijkse Constitutionele Hof eendrachtig eisen, essentieel om bij iedereen die toegang tot dodelijke middelen vraagt zorgvuldig na te gaan of die reden inderdaad niet van toepassing is. Het is de fundamentele vergissing van de Coöperatie Laatste Wil om die eis niet serieus te nemen. Wie helemaal geen examen wil doen kan alleen besluiten te stoppen met eten en drinken. Dat is de enige echte pil van Drion.

Er zijn dus geen goede redenen om artikel 294 uit het Wetboek van Stafrecht te halen, maar wel om naast de WTL een tweede route te openen naar de zelfgekozen dood. Omdat artikel 294 ook verbiedt om iemand de middelen te verschaffen die hij voor zelfdoding nodig heeft, zal overigens toch een aanpassing van dat artikel nodig zijn, evenals van de Opiumwet.

Wordt daarmee niet toch de WTL ondermijnd, zoals de KNMG en de Raad van State vrezen? Allereerst al niet omdat een wet die het mogelijk maakt barbituraten te verkrijgen een wachttijd zal kennen om de duurzaamheid van het besluit tot levensbeëindiging te toetsen (of de twee maanden die het wetsvoorstel-Dijkstra noemt altijd toereikend zijn is de vraag, met name in het geval van psychiatrische patiënten, maar voor Alzheimerpatiënten kan een langere termijn juist problematisch zijn). In de tweede plaats is er een groot psychologisch verschil tussen zelfdodingen die wel en die niet onder eindverantwoordelijkheid van een arts worden uitgevoerd, ook als in beide gevallen een barbituraat wordt ingenomen. Dat blijkt alleen al uit het feit dat

‘assisted dying’ in Nederland in vergelijking met Oregon bij een zevenmaal zo groot aantal sterfgevallen de doodsoorzaak is.

Biedt het wetsvoorstel van D66 niet al de gewenste mogelijkheid om toegang tot dodelijke middelen te verkrijgen, ook al is het officieel alleen maar ingediend om een ander probleem op te lossen? Zoals het voorstel er ligt zeker niet. Er is immers, zoals ik heb betoogd, geen enkele goede reden voor de introductie van een nieuwe beroepsgroep of van een leeftijdscriterium. En in het algemeen is het natuurlijk ongelukkig om een wet aan te nemen voor een ander doel dan waarvoor die wet is voorgesteld. Er is een nieuwe aanpak nodig waarbij nog veel principiële, praktische en wetstechnische vragen zullen moeten worden opgelost. Ik noemde al de kwestie van de wachttijd. De Raad van State stelt ook met recht de vraag welke mate van kennis en inzicht precies nodig is om een besluit tot levensbeëindiging als weloverwogen te beschouwen. Het wetsvoorstel-Dijkstra zou op dit punt tekortschieten.

Hoe liberaal is deze aanpak?

Dat vanuit liberaal perspectief de erkenning van nieuwe aspecten van het zelfbeschikkingsrecht toe te juichen is behoeft geen betoog, zeker niet als het om een zo essentieel element van het eigen leven gaat als de eigen dood. Dat daarbij meer ruimte ontstaat om zelf verantwoordelijkheid te nemen, niet alleen voor het nemen maar ook voor het uitvoeren van eigen beslissingen, moet liberalen eveneens aanspreken. We kunnen op dit punt nog iets van de Amerikanen en de Zwitsers opsteken. Dat je je zelfbeschikkingsrecht kunt uitoefenen in ongedwongen interactie met de

mensen die je het meest naast staan, ondersteunt dat recht voorts alleen maar. In eenzaamheid gedijt autonomie niet.³

Tegelijk kunnen diezelfde mensen je autonoom ook bedreigen of ondermijnen. Het is daarom een taak van de staat zo veel mogelijk te garanderen dat de keuze voor de dood zonder uiterlijke of innerlijke dwang en met volledig inzicht in de beschikbare keuzemogelijkheden en hun gevolgen wordt gemaakt. Dat wordt door het EHRM terecht benadrukt. Dat aan de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht eisen worden gesteld is niet alleen nodig om andere rechten te beschermen, in het bijzonder het recht op leven, maar juist ook het zelfbeschikkingsrecht zelf. Dat is een belangrijk inzicht van het hof in Karlsruhe dat niet alleen bij de Coöperatie Laatste Wil maar bijvoorbeeld ook bij de Raad van State ontbreekt. Als je voor de dood kiest omdat je door anderen gemanipuleerd wordt, of onder invloed van een depressie niet in staat bent reële toekomstmogelijkheden onder ogen te zien, is dat geen autonome keuze. Om de nodige waarborgen te bieden is toch de inzet van deskundigen nodig. Er is geen reden waarom dat geen dokters zouden zijn.

prof.dr. G.A. den Hartogh is emeritus hoogleraar ethiek aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn boek What Kind of Death, The Ethics of Determining One's Own Death, verschijnt eind oktober 2022 bij Routledge.

Literatuurlijst

- Bundesverfassungsgericht, ‘2BvR 2347/15’, 26 februari 2020.

- Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, ‘KNMG-standpunt ‘De rol van de arts bij het zelfgekozen levenseinde’’, 23 juni 2011.

- Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, *Zorg voor mensen die bewust afzien van eten en drinken om het levenseinde te bespoedigen*, Utrecht, 2014.

- Peters, J., Sutorius, E. e.a., *Uit Vrije Wil: Waardig sterven op hoge leeftijd*, Amsterdam, 2011.

- Raad van State, ‘Advies over het voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra’, 9 december 2020, URL: <https://www.raadvanstate.nl/@121919/w13-20-0284-iii/#:~:text=De%20Afdeling%20advisering%20van%20de,van%20ouderen%20op%20verzoek%20introduceert./>

- Schnabel, P. e.a., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag, 2016.

- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Wet Toetsing Levenseindebegeleiding van Ouderen Op Verzoek*, Den Haag, 2020.

- Van Wijngaarden, E. e.a. *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen, de cijfers*, Den Haag, 2020.

1. $0.17 \times 0.08 \times 10.000 = 136$ personen.

2. Het meest uitvoerig beargumenteerd in de Dagvaarding van de staat door J.T.E. Vis en S. Zuurveld namens de Coöperatie Laatste Wil e.a. (2021), waarin betoogd wordt dat ‘onverkorte’ handhaving van het verbod op hulp bij zelfdoding jegens eisers onrechtmatig is. Zie ook F.H.J. Mijnsen, ‘Twee uitspraken over beëindiging van een leven’, *Nederlands Juristenblad*, 2021/1801.

3. Het relationele karakter van autonomie wordt niet alleen door de commissie-Schnabel maar ook door Dijkstra onderstreept.

Levensende in Nederland anno 2022 in liberaal perspectief

door Willem van Katwijk

In dit artikel ga ik graag in op de huidige stand van zaken wat betreft de levensendebespreking in Nederland. Voor ik de verschillende vormen van levensende bespreek, schets ik eerst de liberale beginselen. Daarna komen aan de orde: de juridische aspecten die speelden en spelen bij levensendewetgeving; de rol van het Expertisecentrum Euthanasie dat ingeschakeld kan worden als de eigen arts geen euthanasie wil verlenen door gewetensconflict of door gebrek aan ervaring; het D66-initiatiefwetsvoorstel voltooid leven van Pia Dijkstra; en het advies van de Raad van State hierover.

Liberalisme

Het liberalisme heeft als uitgangspunt het bereiken van zo veel mogelijk vrijheid voor het individu zolang deze de vrijheid van anderen niet beperkt. Liberalen streven naar een samenleving waarin burgers grote vrijheden genieten, zoals de burgerrechten die het individu beschermen en de macht van de staat en de kerk beperken.

De VVD heeft op haar website de liberale beginselen samengevat in vijf kernwaarden. Deze betrek ik hier op het levensende. *Vrijheid*: zelfbeschikking houdt in zelf te kunnen kiezen hoe te leven en te sterven.

Verantwoordelijkheid: wie vrij is om zijn eigen keuzes te maken, moet ook zelf de gevolgen van die keuzes dragen. *Verdraagzaamheid*: dat is elkaar de vrijheid gunnen om anders te zijn, te denken en te geloven en de ander accepteren en respecteren. Als het over het levenseinde gaat, is dit de belangrijkste toets om te zien hoe liberaal je bent. *Sociale rechtvaardigheid*: iedereen verdient dezelfde rechten om op de eigen wijze te sterven. *Gelijkwaardigheid*: mensen zijn niet gelijk. We zijn allemaal uniek, en dus verschillend. Mensen zijn wel gelijkwaardig. Iedereen heeft dus evenveel recht op vrijheid en kansen, wat je geestelijke overtuiging, huidskleur, nationaliteit, seksuele geaardheid, geslacht of maatschappelijke positie ook is. Discriminatie is onaanvaardbaar. Dat zou ook moeten gelden bij het levenseinde. De huidige euthanasiewet is er alleen voor mensen die door medische oorzaken lijden. Niet voor hen die existentieel lijden. Het ontwerpvoorstel om daar iets aan te doen hanteert een leeftijdsgrens. De euthanasiewet niet. Beide wetten discrimineren dus.

Naar mijn inzicht zou *barmhartigheid* aan dit vijftal waarden moeten worden toegevoegd, omdat ook liberalen zich in de loop van de geschiedenis bekommerd hebben over mensen in nood, zoals tehuisen voor armen. Ik voel mij hierin gesteund door Edith Schippers en Ard van der Steur die op 12 oktober 2016 in hun Kamerbrief ‘Kabinetsreactie en visie voltooid leven’ uitgebreid ingingen op de ook voor liberalen belangrijke zesde waarde van barmhartigheid. Voor mij was het ontbreken van die waarde van toepassing

op de afgelopen coronajaren. Toen bleek bij stervende patiënten in ziekenhuizen en verpleeghuizen dat fysiek, privé en liefdevol afscheid kunnen nemen van geliefden en naasten onmogelijk was, omdat daarvoor geen ruimtes of kamers beschikbaar waren. Onmenselijkheid ten top. Dat heeft heel wat blijvende trauma’s bij betrokkenen opgeleverd. Het valt te hopen dat de gezondheidszorg ook aan dit aspect van levenseinde aandacht gaat schenken.

VVD-verkiezingsprogramma 2021-2025

De VVD heeft in haar laatste verkiezingsprogramma van alle partijen de meeste aandacht geschonken aan zelfbeschikking als het gaat om het levenseinde. Bij kwaliteit van leven hoort ook kwaliteit van sterven. Ik citeer: “Wij zetten in voor: de mogelijkheid voor iedereen (inclusief mensen met een, zoals het wel wordt genoemd, voltooid leven zonder medische oorzaak) om zelf te kiezen voor een waardig levenseinde, mits dit volgens zorgvuldige procedures en eisen gebeurt. Dit zou moeten gelden voor zowel euthanasie, hulp bij zelfdoding als ‘voltooid leven’”. Liberaler dan dit lijkt onmogelijk.

Huidige vormen van levenseinde

Er zijn diverse vormen van levenseinde. De belangrijkste zal ik hier uiteenzetten:

Zelfmoord, zelfdoding of suicide

Dat is de benaming voor het opzettelijk beëindigen van het eigen leven. Aangezien zelfdoding niet strafbaar is in Nederland gebruik ik zelf de term zelfmoord liever

niet, omdat moord juridische consequenties heeft. In 2021 vonden in Nederland 1.859 zelfdodingen plaats. Twee derde door mannen en een derde door vrouwen. Zelfdoding is bij mannen ook vaker meer gewelddadig dan bij vrouwen. Omdat deze vorm meestal in eenzaamheid gebeurt, voor naasten on-aangekondigd is en er geen afscheid nemen heeft plaatsgevonden, levert dit voor velen een blijvend trauma op. Ondanks de liberale waarden van zelfbeschikking en verdraagzaamheid wordt deze vorm van levenseinde maatschappelijk gezien als inhumaan en ongewenst beschouwd.

Sterven door niet-reanimeren

Als je besluit dat je niet gereanimeerd wilt worden kun je dat opschrijven in een wilsverklaring. Je kunt ook een niet-reanimerenpenning nemen want dat is een gelijkwaardige wilsverklaring. Met een wilsverklaring maak je jouw wensen over je medische behandeling duidelijk wanneer je daar zelf niet meer over kunt beslissen, bijvoorbeeld doordat je bewusteloos bent. Bij een acute hartstilstand is zo'n verklaring meestal niet direct beschikbaar. Dat kan een goede reden zijn om een niet-reanimerenpenning te nemen en die altijd te dragen. Met de niet-reanimerenpenning verbied je dokters en andere zorgverleners onder alle omstandigheden jou te reanimeren. Die penning kan men aanvragen bij de Patiëntenfederatie Nederland. De liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid zijn hier relevant. Verdraagzaamheid is hier vooral van toepassing op medische hulpverleners. Zij hebben vaak nog moeite met niet-reanimeren.

Versterven

Versterven kan worden omschreven als het natuurlijke proces van uitdrogen in de laatste levensfase. De stervende patiënt stopt met eten en drinken. Het lichaam droogt vervolgens uit, de patiënt wordt steeds suffer en slaapt tenslotte in. Dit is een gebruikelijke wijze van sterven die veelvuldig voorkomt. Sommige artsen en organisaties wijzen op de mogelijkheid van versterven, wanneer de patiënt bijvoorbeeld een huisarts heeft die niet wil meewerken aan euthanasie. Omdat deze vorm weken kan duren met soms doorligwonden en veel pijn lijden, wordt vaak palliatieve zorg verleend. De liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid zijn ook hier van toepassing. De laatste vooral weer voor medische hulpverleners, die hier vaak moeite mee hebben. Omdat het laatste moment van bewustzijn niet te voorspellen is, wordt soms te lang gewacht met afscheid nemen. Dat valt velen zwaar en kan zelfs traumatisch zijn.

Palliatieve sedatie

Deze zorg richt zich op de kwaliteit van leven van patiënten die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening of kwetsbaarheid. Het doel van palliatieve zorg is om een zo hoog mogelijke kwaliteit van leven te realiseren, door bijvoorbeeld het voorkomen of verlichten van lijden. De arts verlaagt met medicijnen het bewustzijn van een terminale patiënt, zodat die geen pijn, benauwdheid, onrust en angst meer voelt. Uiteindelijk sterft de patiënt aan zijn aandoening en doordat geen water of voedsel meer wordt toegediend. Wederom zijn de liberale waarden zelfbeschikking en verdraagzaamheid van

toepassing. Omdat het laatste moment van bewustzijn weer niet te voorspellen is, wordt ook hier soms te lang gewacht met afscheid nemen, met de eerder beschreven mogelijke gevolgen.

Vormen van levenseinde in andere culturen

Er is bij zorgverleners nog onvoldoende kennis van opvattingen omtrent het levenseinde van andere culturen. Daaronder schaar ik zowel allochtone als orthodox-gelovige inwoners. Bij moslims bijvoorbeeld kan er bij ernstig zieke patiënten niet gesproken worden over het verkorten van de levensduur. Ook niet bij 'onnodig doorbehandelen.' Zij geloven dat hoe meer en langer de patiënt lijdt, hoe dichterbij Allah in de hemel komt als beloning. Voor naasten is het respectloos om hierover met de patiënt in gesprek te gaan. Dat gebrek aan kennis vindt zijn oorzaak in een tekort aan geestelijk verzorgers van andere religies. Het verdient mijns inziens meer aandacht en middelen van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport om aan de wensen die in andere culturen leven te kunnen voldoen. Zelfbeschikking, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en barmhartigheid spelen hierbij een rol.

Bewust gekozen milde zelfdoding

Deze vorm, ook wel 'de autonome route' genoemd, wordt bepleit door de Coöperatie Laatste Wil (CLW). Die heeft als doelstelling het beschikbaar stellen van 'laatstewilmiddelen' waarmee de volwassen leden van de coöperatie hun leven kunnen beëindigen op een door hen gekozen moment, zonder tussen-

komst van anderen en op een waardige manier. De ultieme liberale vrijheid. Maar door onvoldoende verdraagzaamheid van anderen is dit echter nu niet toegestaan. Zij strijden ervoor om dat wel te kunnen doen. Tot het zover is, zijn de 27.500 leden aangewezen op informatie over middelen die legaal kunnen worden aangeschaft. Het gaat dan met name om chemische 'Middel X'. Over die middelen doet inmiddels veel informatie de ronde in informele circuits. Die informatie moet wel zorgvuldig worden gecheckt. Het is belangrijk te weten of een website betrouwbaar is en of het gevraagde middel ook daadwerkelijk wordt geleverd. De coöperatie wil voorkomen dat grote hoeveelheden van een middel ongecontroleerd gaan rondzwerven of in verkeerde handen terechtkomen. Die zorgvuldigheid en veiligheid moeten wel gewaarborgd zijn. Vele middelen zijn in Nederland niet erkend en kunnen nu alleen in het buitenland gekocht worden. Dat is illegaal. Toen hoogleraar ethiek Govert den Hartogh op een congres zei dat hij dat onwettige gedrag kon gedogen, vroeg ik of dat ethisch correct was. Hij antwoordde: "soms is buiten de paden lopen om rechtszaken uit te lokken nuttig om wetgeving veranderd te krijgen. Zoals ook op die manier de euthanasiewet tot stand gekomen is".

Orgaandonatie na euthanasie vanuit de thuissituatie

Patiënten die euthanasie overwegen, geven steeds vaker aan na hun dood organen te willen doneren. Hierbij speelt de bijzondere wens iets goeds te kunnen doen met het zieke lichaam dat de patiënt tot zijn verzoek om

euthanasie heeft gebracht. Daarom is in 2017 de Richtlijn Orgaandonatie na euthanasie opgesteld. Tijdens het ontwikkelen van deze richtlijn bleek het vooruitzicht van inslapen in het ziekenhuis een belangrijke reden voor patiënten om af te zien van orgaandonatie na euthanasie, ondanks de diepgevoelde donatiewens. Vandaar deze procedure, waarbij de patiënt toch thuis kan inslapen. Bij een nieuwe Wet voltooid leven zal het orgaanaanbod kunnen stijgen omdat daar sprake is van medisch gezonde burgers. Hier spelen niet alleen de waarden vrijheid en verantwoordelijkheid een rol, maar ook barmhartigheid.

Hulp bij zelfdoding

Een halve eeuw geleden ontstonden er organisaties die in verzet kwamen tegen het verbod op hulp bij zelfdoding en tegen onnodig langdurig lijden en doorbehandelen van patiënten. De Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) werd de grootste en kent momenteel 170.000 leden. Zij zet zich in voor keuzevrijheid aan het einde van het leven en is er voor iedereen met vragen, twijfels en angsten rondom het levenseinde. Zij helpt mensen op tijd en weloverwogen hun wensen kenbaar te maken en zo de regie over het einde van hun leven te hebben. Zij wil dit bereiken door voor iedereen voorlichting en adviezen beschikbaar te stellen, door wilsverklaringen te verstrekken en door van haar leden en van iedereen die de regie wil hebben aan het eind van zijn leven de belangen te behartigen. Zij maakt zich hard voor een betere uitvoering van de euthanasiewet en pleit tegelijk voor mogelijkheden voor mensen die nu tussen

wal en schip vallen. En zij zet zich in voor het verbeteren van de wet- en regelgeving. Ook werd in 2013 een leerstoel 'Kwaliteit van de laatste levensfase en van sterven' ingesteld bij het Academisch Medisch Centrum (AMC) in Amsterdam.

Juridische aspecten van euthanasie en hulp bij zelfdoding

In het Wetboek van Strafrecht zijn in 1886 de artikelen 293-294 opgenomen, waarin de strafmaat voor doden op verzoek en hulp bij zelfdoding zijn vastgelegd. Dit naar aanleiding van gebeurtenissen in 1852 (zaak-Slotboom) betreffende een vrouw met psychische problemen die zich heeft laten doden tegen betaling door een boterkopersknecht, en in 1859 (zaak-Dette-meijer) toen een militair en zijn vriendin samen een eind aan het leven wil maken vanwege het verbod om te huwen. Zij wilden als paar naar Nederlands-Indië vertrekken, maar daar werd door het ministerie van Koloniën geen toestemming voor verleend. Het stel dronk gif. Bij de vrouw was het effectief, maar de man overleefde. Voor beide incidenten bestond geen afdoende wetgeving. De militair kreeg een gevangenisstraf. Jaren later verleende de Koning gratie en werd hij in zijn functie in ere hersteld en diende hij alsnog in de Oost.

Deze in 1886 tot stand gekomen strafwetsartikelen zijn tot heden van belang voor dokters die 'doden op verzoek of hulp bij zelfdoding verlenen', dus euthanasie aanbieden. Daarom zijn zij strafbaar. Van 1952 tot 1997 zijn er zeven spraakmakende rechtszaken geweest van meestal artsen die stervenshulp

verleenden. ‘Euthanasie-advocaat’ Eugène Sutorius verdedigde alleen al 170 artsen die terechtstonden voor euthanasie of hulp bij zelfdoding. Op 1 april 2002 trad de huidige Euthanasiewet, de *Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding* (WTL), in werking. Alleen een arts mag euthanasie of hulp bij zelfdoding verlenen als er sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos medisch lijden: de ‘medische route’.

Daarna volgden en nog vier zaken. Deze waren gegrond op zaken als ‘klaar met leven’, ‘geen geldig euthanasieverzoek aanwezig’ en een ‘ernstig dementerende vrouw met wilsverklaring’. Ook was er de ‘zaak-Albert Heringa’ (De Vito 2018). Heringa hielp in 2008 zijn 99-jarige moeder een einde te maken aan haar leven nadat de huisarts haar weigerde te helpen. Zij verklaarde alles zelf besloten te hebben en volledig wilsbekwaam te zijn. Hij mengde pillen door de vla die zijn moeder zelf opepelde. Hij filmde alles om duidelijk te maken dat zij de regie in handen had. Een jarenlange juridische strijd volgde, met vonnissen die elkaar tegenspraken. Uiteindelijk bevestigde de Hoge Raad in 2019 de voorwaardelijke celstraf van zes maanden. Hij heeft zijn zaak aanhangig gemaakt bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), omdat schending van zelfbeschikking en van het recht op eigen keuze voor het levenseinde daar eerder aanhangig zijn geweest. Die zaak loopt nog (De Vito 2015).

Eugène Sutorius diende met Jit Peters op 20 mei 2010 het burgerinitiatief Uit Vrije Wil in namens 116.871 Nederlanders die het

mogelijk wilden maken voor oude mensen (70-plus) die hun leven voltooid achten, om waardig te sterven met deskundige, zorgvuldige en toetsbare stervenshulp. Het initiatief kreeg onvoldoende steun in de Tweede Kamer.

Expertisecentrum Euthanasie

Het Expertisecentrum Euthanasie (EE) is in 2012 gestart als de Levenseindekliniek. Het begeleidt artsen bij de euthanasietrajecten van hun patiënten en verleent zorg aan hulpvragers die bij hun eigen behandelaar niet terecht kunnen. Zorgvuldig en zorgzaam. Iedereen in Nederland met een euthanasiewens moet de mogelijkheid hebben om te laten toetsten of dat verzoek aan de wettelijke criteria voldoet. Euthanasie hoort in de eerste plaats thuis bij de eigen (huis)arts. Niet elke arts kan of wil echter euthanasie verlenen. Uit onderzoek blijkt dat gebrek aan ervaring en twijfel over de eisen die de wet stelt belangrijke redenen zijn om een euthanasieverzoek niet zelf op te pakken. Het EE deelt de deskundigheid die de afgelopen jaren op het gebied van euthanasiezorg is opgebouwd met de beroepsgroep. Artsen kunnen bij hen terecht voor advies, begeleiding van euthanasietrajecten en (na)scholing. Voor hulpvragers die niet bij hun eigen behandelaar terecht kunnen – met name als het gaat om complexere euthanasieverzoeken – is het EE een vangnet.

D66-initiatiefwetsvoorstel voltooid leven van Pia Dijkstra

Op 17 juli 2020 diende Pia Dijkstra een initiatiefwetsvoorstel in bij de Tweede Kamer.

Het hoofddoel van deze wet is om hulp bij zelfdoding toe te staan aan ouderen (75-plus) die hun leven als af beschouwen. Er wordt geen ondraaglijk en uitzichtloos lijden vereist. Het verzoek om hulp dient vrijwillig, weloverwogen en duurzaam te zijn. Op deze basale zorgvuldigheidseisen toetst de levenseindebegeleider, een nieuwe beroepsgroep. Naast artsen kan het beroep worden uitgeoefend door verpleegkundigen, psychotherapeuten en gezondheidszorgpsychologen met een kopstudie van een half jaar achter de rug. Zij zijn bevoegd de ouderen de dodelijke middelen te verschaffen, waarbij de apotheker de euthanatica aan deze professional verstrekt. De oudere die wil sterven, neemt de middelen zelf in. Een vooruitgang in liberale vrijheid voor niet medisch lijden.

Advies van de Raad van State

Op 20 mei jongstleden werd het advies van de Raad van State over het wetsvoorstel ‘voltooid leven’ van Pia Dijkstra gepubliceerd. Dat advies behelsde een serie van bezwaren met aanbevelingen ter aanpassing en het advies om pas na tegemoetkoming aan deze bezwaren de wet in behandeling te nemen (Raad van State 2022).

Zoals te verwachten, gebruikten de tegenstanders van dit wetsvoorstel deze bezwaren als steun in de rug om het voorstel neer te sabelen en af te wijzen. Zij gingen daarbij volledig voorbij aan het feit dat de Raad van State niet tegen het doel van het wetsvoorstel was, maar aanbevelingen deed om het beter te maken. In ‘Mijn reacties op het ad-

vies’ (nog te verschijnen) zal ik ingaan op de kritiekpunten. De voornaamste zijn: de terminologie ‘Wet (laatste) lijden aan het leven’, leeftijdsgrens, hulp bij zelfdoding, toegelaten beroepen tot de opleiding van levenseindebegeleider en onderzoeken van mogelijkheid van vrijwilligerswerk.

Conclusie

Als ik kijk naar de liberale waarden zoals die nu in Nederland een rol spelen bij het levenseinde, dan is de huidige euthanasiewet slechts één stap in de goede richting naar volledige zelfbeschikking geweest. Nog steeds komen veel mensen niet in aanmerking voor euthanasie en hulp bij zelfdoding. Zij ervaren dat als discriminatie – of door leeftijd, of door geen medisch lijden –, als inperking van vrijheid, eigen verantwoordelijkheid, menselijke waardigheid, verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid, en als het ontbreken van barmhartigheid. Er is dus werk aan de winkel bij politici voor een ethische dialoog. Als D66 zo wijs is om aan alle bezwaren en vragen bevredigend tegemoet te komen, kan volgens de Raad van State dit aangepaste voorstel in behandeling worden genomen. Het hangt van de wijsheid, verdraagzaamheid, humaniteit, barmhartigheid en het empathisch vermogen van parlementsleden af om het laatste lijden in het leven van medeburgers tot een minimum te beperken. En we weten dat 55 procent van de Nederlanders bij levenseindekeuzes voor verruiming van hun zelfbeschikking is (Oosterom & Van de Wier 2019). Deze ruimere zelfbeschikking levert niet alleen een gelukkigere samenleving op

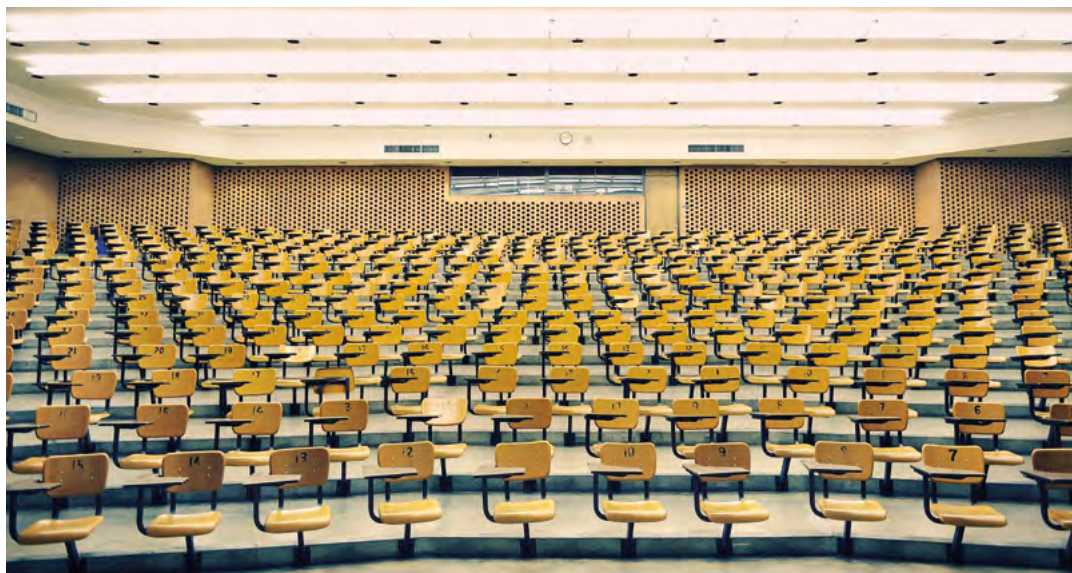
door waardiger afscheid te kunnen nemen van het leven in het bijzijn van geliefden en naasten, maar zorgt ook voor minder blijvende trauma's bij naasten, minder gruwelijke zelfdodingen, minder onwettelijke medicijnverkrijgingen in het buitenland, en meer orgaandonaties na euthanasie door medisch gezonde overledenen. Wie wil daar nu niet aan meewerken? Tot slot mijn belangrijkste ethische vraag die elke liberaal aan andersdenkenden kan stellen: welk mens heeft het recht om zijn medemens te dwingen meer en langer te lijden?

Willem van Katwijk is filosoof, lid van de werkgroepen ethiek (VVD) en politiek (NVVE), en gastdocent Filosofie & Humanisme in Penitentiaire Inrichtingen.

Literatuurlijst

- Oosterom, R., Van de Wier, M., 'De helft van de Nederlanders wil euthanasie mogelijk maken voor wie het leven beu is', *Trouw*, 19 november 2019, URL: <https://www.trouw.nl/zorg/de-helft-van-de-nederlanders-wil-euthanasie-mogelijk-maken-voor-wie-het-leven-beu-is~bd867cf3/>.
- Raad van State, *Voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra (Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek)*, Den Haag, 2022.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Kamerstuk 35534, nr. 3 (wetsvoorstel Voltooid Leven)*, Den Haag, 2020.
- De Vito, L., 'Het recht op een zelfgekozen levenseinde', *Nederlands Juristenblad*, 2015, nr. 28, pp. 1926-1929.

- De Vito, L., 'Reactie op de uitspraak van het Hof Den Bosch 31 januari 2018 (Heringa)', *Nederlands Juristenblad*, 2018, nr. 13, pp. 865-869.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'Onze liberale waarden', URL: <https://www.vvd.nl/kernwaarden/>.

Het belang van academische vrijheid

door Andreas Kinneging

De academische vrijheid, wat is dat eigenlijk? En waar dient ze toe? Is ze belangrijk? En wordt ze inderdaad bedreigd, zoals wel wordt beweerd, door onder andere het om zich heen grijpende ‘woke’-gedachtegoed? Dat zijn de vragen die ik in het navolgende zal bespreken.

Ik begin met een definitie: academische vrijheid is de vrijheid van de hoogleraar zelf te bepalen wat en hoe hij doceert en waarnaar en op welke wijze hij onderzoek doet. Niemand mag hem daarbij beperkingen opleggen, laat staan bepalen wat en hoe hij doceert en onderzoek doet. Om te beginnen de staat niet, maar ook zijn eigen werkgever, de uni-

versiteit waaraan hij verbonden is, mag dat niet. Dat is de kern van de idee van de academische vrijheid.

Ik besef dat deze definitie veel vragen oproept en haast mij mij nader te verklaren. Ik begin met het *wat* van de academische vrijheid en vervolg dan met het *waarom* ervan.

Ik sprak van de academische vrijheid van de *hoogleraar*. Dat roept de vraag op hoe het dan zit met de academische vrijheid van de wetenschappelijk medewerkers. Hebben zij niet evenzeer academische vrijheid? Niet op dezelfde wijze als de hoogleraar. Deze laatste is verantwoordelijk voor een bepaald

vakgebied. Hij behoort en wordt geacht op dat vakgebied een autoriteit te zijn, ja zelfs te behoren tot de grootste autoriteiten van het land. Dat impliceert dat hij ook het beste weet wat en hoe er moet worden gedoed en onderzoek moet worden gedaan. Daarom dient de inrichting van onderwijs en onderzoek aan hem te worden overgelaten. Alle wetenschappelijk medewerkers die onder zijn gezag vallen, maken deel uit van het team van de hoogleraar en dienen hem dus, zowel op onderzoeksterrein als wat betreft het onderwijs, te volgen. Dat wil echter niet zeggen dat een hoogleraar zijn academische staf tot zijn slaafjes zou moeten reduceren. Een verstandig hoogleraar doet er goed aan zijn medewerkers ook zo veel mogelijk academische vrijheid te geven en hen, binnen de grenzen van wat mogelijk is, gegeven de gezamenlijke onderwijs- en onderzoekstaken, inhoud en methode van hun onderwijs en onderzoek zelf te laten bepalen. Een persoonlijke herinnering wat dat betreft: toen ik in 1990 begon als wetenschappelijk medewerker zei de hoogleraar waar ik onder viel tegen me: “Je moet twee vakken geven. Maak maar een opzet. Je mag zelf kiezen waarover ze gaan”.

Maar wat nu als een hoogleraar in het burgerlijk recht besluit om zijn colleges en of zijn onderzoek te wijden aan het moderne natuurlijke of aan oud-Grieks? Gaat de academische vrijheid zo ver dat een universiteitsbestuur – of de staat – zelfs dan niet mag ingrijpen? Het is natuurlijk een vergezocht voorbeeld, dat in de praktijk nooit voorkomt. Maar zelfs voor wat betreft dit voor-

beeld is het antwoord: ja. De universiteit of wie dan ook mag niet ingrijpen. De reden is dat de hoogleraar altijd degene dient te zijn die bepaalt wat er aan onderzoek wordt gedaan en aan onderwijs wordt gegeven. Hij en niemand anders. Het kan in enkele gevallen voorkomen dat iemand van die vrijheid een slecht gebruik maakt, zoals in ons voorbeeld, maar het principe is zo belangrijk dat daaraan nimmer getornd mag worden.

De sluitsteen van het geheel is de arbeidsrechtelijke status van de hoogleraar. Deze dient een benoeming ‘voor het leven’ te krijgen, met een gegarandeerd salaris op een goed niveau.

Tot zover het *wat* van de academische vrijheid. Dan nu het *waarom*. Als men het bovenstaande even tot zich door laat dringen, valt op hoe sterk het doet denken aan de rechtspositie van de rechter. Ook deze is voor het leven benoemd, met een goed salaris. Ook deze komt in volstrekte vrijheid tot een oordeel over de ‘zaken’ die aan hem zijn toegewezen. Niemand, maar dan ook niemand, mag zich met die oordeelsvorming bemoeien. De staat niet, maar ook andere rechters niet. Het komt wel eens voor dat een rechter vrij consistent merkwaardige uitspraken doet. Dat leidt echter niet tot zijn ontslag. Het enige wat mogelijk is in zo’n geval, is vernietiging van zijn oordeel in hoger beroep.

Waarom geven we de rechter zo veel vrijheid? Omdat we zijn *onafhankelijkheid* willen garanderen. Waarom willen we dat? Om-

dat we denken dat dat de beste manier is om een onpartijdige rechtspraak te waarborgen, gebaseerd op de daadwerkelijke feiten en de daadwerkelijke regels van het recht. En dat is op zijn beurt weer een zeer essentiële voorwaarde voor de sociale vrede in de samenleving.

Die onafhankelijkheid is van zo groot belang dat we bewust een rechtspositie voor hen hebben gecreëerd die het onmogelijk maakt hen aan te sturen. Als puntje bij paaltje komt is de verleiding voor alle belanghebbenden immers immens om het oordeel van de rechter in de gewenste richting bij te sturen. Maar als de rechter zijn oor laat hangen naar anderen is dat op termijn het einde van het vertrouwen in de rechterlijke macht en daarmee ook van de sociale vrede. Vandaar alle waarborgen voor zijn onafhankelijkheid.

Om daaraan geen afbreuk te doen, hebben we een systeem opgetuigd dat ingrijpen, bijvoorbeeld door ontslag, onmogelijk is. We accepteren het, *pour besoin de la cause*, dat rechters soms misbruik zullen maken van die grote vrijheid, bijvoorbeeld wanneer ze zich niet goed voorbereiden, of zich door hun particuliere sympathieën en antipathieën laten leiden in plaats van door het recht.

Mutatis mutandis gelden dezelfde argumenten voor de hoogleraar. Zijn academische vrijheid is ook bedoeld om zijn onafhankelijkheid te garanderen. In dit geval is het doel echter niet zozeer zijn onpartijdigheid te waarborgen, als wel de *waarheidsvinding en -verklaring* te bevorderen. Dat is name-

lijk zijn taak en de taak van de universiteit als geheel.

Waarheid is niet iets wat de mens per definitie en vanzelf bezit. Alle ‘waarheden’ die we menen te kennen, zijn voorlopige waarheden, die allemaal door kritisch onderzoek kunnen worden gefalsificeerd en die iedere generatie voor zichzelf moet verifiëren, om zich de kennis werkelijk eigen te maken. Vandaar dat nader onderzoek altijd noodzakelijk blijft, op alle terreinen. Vandaar ook het belang van kritische mensen die bereid en in staat zijn tegen de *communis opinio* in te gaan en met kracht van argumenten een heterodoxe visie op de werkelijkheid te verkondigen.

Zulk onderzoek en dergelijke verklaring is allesbehalve vanzelfsprekend. Plato's gelijknis van de Grot beoogt de lezer onder andere duidelijk te maken dat verreweg de meeste mensen het liefst vasthouden aan vertrouwde ‘waarheden’ en iedereen die iets anders te berde brengt voor gek verklaren. Zij kunnen volgens Plato alleen tot een beter inzicht worden gebracht, als ze tegen hun wil de Grot uitgesleurd worden. De boodschap van Andersens sprookje over de nieuwe kleren van de keizer is daaraan identiek. De meeste mensen laten zich, door onzekerheid en andere geestelijke belemmeringen, er gemakkelijk toe brengen met de massa mee te praten en haar ideeën te omarmen zonder erover nagedacht te hebben. Om de samenleving op het rechte spoor te houden – het spoor van de waarheid – zijn er mensen nodig zoals de jongen uit het sprookje die het

wagen te zeggen dat de keizer helemaal geen kleren aan heeft.

De universiteit is bedoeld als een vrijplaats voor zulke types. Hoogleraren zijn idealiter allemaal zulke types (en wetenschappelijk medewerkers ook). De academische vrijheid is in de kern bedoeld om deze vrijmoedigheid te bevorderen en te waarborgen.

Is het belangrijk dat er zulke bolwerken van de academische vrijheid bestaan? Jazeker, zeer belangrijk. Er is niets waar de samenleving als geheel, evenals de individuele mens, meer behoefte aan heeft dan aan de waarheid, waar het ook over gaat. Wie niet weet hoe iets werkelijk in elkaar steekt, raakt altijd in meer of mindere mate het spoor bijster en verdwaalt. Denk maar aan de keizer uit het sprookje en allen die hem napraatten.

Dan de uitsmijter: wordt de academische vrijheid bedreigd? Dat kun je wel zeggen, ja. We zien aan alle universiteiten een sluipe hiërarchisering. Universiteits- en faculteitsbesturen bemoeien zich steeds meer met zowel onderzoek als onderwijs. Een voorbeeld uit eigen ervaring. Tegenwoordig dient iedereen die aan de juridische faculteit in Leiden wil promoveren niet alleen het fiat te hebben van de begeleidende hoogleraar, maar ook van de zogenoemde ‘onderzoeksdirecteur’, lid van het faculteitsbestuur.

De hiërarchisering is een direct gevolg van de *Wet modernisering universitair bestuur* (MUB), die in de jaren 90 is ingevoerd en een overreactie is op de ultra-democratische

Wet universitair bestuur (WUB) uit de jaren 60. De MUB ziet de universiteit foutievelijk als een soort bedrijf en brengt een bedrijfsmatige *top-down*-structuur aan. Daarmee is het einde van de academische vrijheid ingeluid. Dat ze nog bestaat is louter te danken aan een culturele ‘*time lag*’: de universitaire bestuurders van vandaag voelen zich nog altijd genoodzaakt eer te betonen aan de academische vrijheid, ook al kennen ze het *wat* en *waarom* niet meer goed en vinden ze haar eigenlijk archaisch. De enige manier om deze trend te keren is de MUB te vervangen door een wet op het universitair onderwijs waarin de hoogleraren weer de bepalende figuren zijn. Zoals ook vandaag de dag nog het geval is aan de privé-universiteiten van Cambridge en Oxford.

Een nog grotere bedreiging voor de academische vrijheid komt op dit moment echter van andere zijde, namelijk van een agressieve *woke*-ideologie, die een deel van de studenten, bestuurders en de media stevig in haar greep heeft. Deze ideologie meent dat het denken een reflectie is van iemands maatschappelijke positie, geslacht, huidskleur en wat dies meer zij. Daarom eist zij meer ‘diversiteit’, zowel wat betreft de academische staf, als wat betreft de inhoud van het curriculum.

Als deze ideologie dominant wordt is dat het einde van de universiteit. Deze is gebaseerd op de overtuiging dat het denken – in de hoogste, academische zin van het woord – geheel onafhankelijk moet en kan zijn van huidskleur, geslacht of wat dan ook aan

niet-geestelijke kenmerken. Dit denken dient gericht te zijn op de waarheid. En die is altijd enkelvoudig. De waarheid is voor iedereen dezelfde. Het zoeken naar en verkondigen van de waarheid is de speciale taak van de universiteit. Dat wil zeggen van de mensen die daar als wetenschappers aangesteld zijn. Dit behoren de mensen te zijn die het best geëquipeerd zijn voor die taak: de meest intelligenten. Dat is het enige wat behoort te tellen. Al het andere is van nul en generlei betekenis.

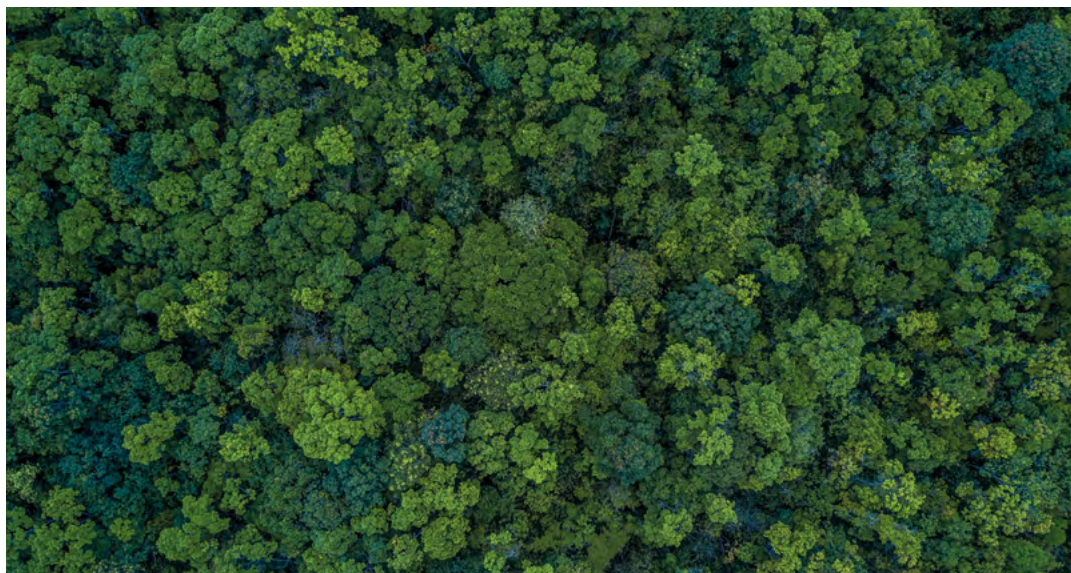
Is het feit dat wetenschappers tot voor kort vooral blanke mannen waren een bewijs dat men discrimineerde en niet beoordeelde op intelligentie, maar op uiterlijke kenmerken? Ik geloof er niets van. Maar zelfs als het zo is, dan is dat reden om nu wel alleen op intelligentie te selecteren. Niet om nu weer op uiterlijke kenmerken te selecteren, maar dan andere.

Ter afsluiting een concreet voorbeeld, wederom uit eigen ervaring. Ik geef al decennia vakken over de Grote Denkers op het terrein van de politieke en rechtsfilosofie. Wie zijn dat? Ik noem er een paar: Plato, Aristoteles, Epicurus, Cicero, Seneca, Ambrosius, Augustinus, Abelardus, Aquino, Ockham, Luther, Calvijn, Machiavelli, Hobbes, Locke, enzovoorts. Inderdaad, allemaal mannen en allemaal blank. Stel, dat we, gedwongen door *woke*, de lijst aanpassen, en naast een paar van de genoemden boeken van mensen met andere uiterlijke kenmerken zouden lezen. Zouden de studenten dan meer of minder leren? Zouden ze de wereld en de mens beter of

minder goed leren doorgronden? Ik weet het wel: het zou een enorme achteruitgang betekenen, die de studenten van het rechte spoor afhelpt, het spoor van de waarheid. Want wat deze mannen daarover te berde hebben gebracht is *'the best that has been thought and said'*. Het is een gift voor de gehele mensheid. Die kunnen we maar beter in dankbaarheid aannemen.

Andreas Kinning is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij was van 1984 tot 1986 wetenschappelijk medewerker van de TeldersStichting.

Leefomgeving

Ambitieuw en realistisch. Waarom liberale kernwaarden bij uitstek geschikt zijn voor een ambitieus en effectief klimaatbeleid

door Silvio Erkens en Marcel
Wissenburg

In de samenleving en (daarmee) de politiek is rond *'hot topics'* zelden ruimte en waardering voor subtiliteit: standpunten moeten helder zijn, maar dat degenerereert al snel in scherpe, harde, ongenueanceerde, rechtlijnige en opzettelijk *contraire* taal. En dat, op zijn beurt, maakt het heel moeilijk tussen de onverzoenlijke, met vuurwerk en rotte tomaten gooierende partijen in, een rationele en productieve positie te creëren en te verdedigen.

Dat geldt zeker op het terrein van klimaat en energie, waar vooral in de sociale media weinig ruimte voor een flexibel en rationeel alternatief is. Het debat daar lijkt gedomineerd te worden door de flanken: klimaatsceptici aan de ene kant, goed bedoelende activisten met weinig oog voor de uitvoerbaarheid of de kosten aan de andere kant. Dat breekt ons uiteindelijk op. De kop in het zand steken, de problemen rond klimaat en energie bagateliseren of zelfs ontkennen, is nu minder dan ooit een rationele optie. Maar vasthouden aan een energietransitie met uitsluitend de op papier schoonste, maar maatschappelijk

en moreel meest veeleisende technologieën en instrumenten biedt uiteindelijk onvoldoende flexibiliteit en effectiviteit, en negeert de internationale machtspolitieke context van onze energievoorziening waar de huidige energiecrisis en betaalbaarheids crisis ons nu al mee confronteert.

In dit korte essay zetten we, hopelijk niet tegen beter weten in, de lijnen uit van een liberaal alternatief: een ambitieuze dus productieve, en realistische dus flexibele, visie op klimaat en energie, niet ‘tegenover’ maar naast een (ons inziens) toch te rechtlijnig dominant discours. Met deze liberale route bieden we oplossingen voor de huidige energiecrisis én een klimaatbeleid dat onze economie versterkt en verduurzaamt, terwijl we oog houden voor de betaalbaarheid en uitvoerbaarheid van het beleid. Uiteindelijk verlagen we hiermee de energiekosten structureel voor onze middeninkomens en ondernemers, door minder afhankelijk te worden voor onze energievoorziening van onvrije landen, via een stevige nationale energiemix van hernieuwbare bronnen én kernenergie. Er valt geen tijd meer te verliezen om onafhankelijk te worden op energiegebied.

Heldere doelen, zinnig beleid

Klimaatbeleid is gebaseerd op (ruwweg) twee pilaren: heldere en meetbare doelen, en effectieve en efficiënte middelen. Maar die doelen en middelen moeten ook zinnig zijn. Of dat het geval is, is niet alleen een kwestie van een basis in ‘correcte feiten’ maar ook van ‘morele rechtvaardiging’.

Wat feiten betreft heeft klimaatbeleid het nooit makkelijk gehad: ‘klimaat’ is een verzamelterm voor een onwaarschijnlijk complex geheel van biologische, chemische, natuurkundige etc. processen tussen duizenden elementen – een geheel dat alleen via *modellen* in kaart gebracht kan worden. En in goede wetenschap is nooit iets zeker, leren we meestal het meest van fouten en mislukkingen, en blijft een model een vereenvoudiging van de werkelijkheid, dus per definitie vatbaar voor grote en kleine missers. Kennis combineren helpt, dat wel. Klimaatwetenschappers spreken niet voor niets over *Earth Science*, het bijeenbrengen van alle kennis in alle voor het begrijpen van *Earth System* noodzakelijke wetenschappelijke specialismen, als noodzakelijke maar nooit voldoende voorwaarde voor steeds betere modellen.¹ Klimaatmodellen zijn al lang geen giswerk meer, wantrouwen of ongeloof zijn ongepast – maar wetenschappelijke scepsis en politieke zorgvuldigheid blijft nodig. Vergelijk het met de modellen waarmee de coronacrisis te lijf wordt gegaan: het is voor het grote publiek ergerlijk en soms onbegrijpelijk, voor de politiek lastig, dat ‘de’ wetenschap niets zeker weet en steeds voor verrassingen staat – maar het blijft een veiligere en zinnigere basis voor beleid dan de visioenen en oprispingen van een dansleraar.

Klimaatwetenschap, *Earth Science*, is na 40 jaar groei van kennis erg betrouwbaar. We weten inmiddels behoorlijk goed hoe ‘het klimaat’ in elkaar zit, en hebben daardoor ook wereldwijd heldere, zinnige klimaatdoelen kunnen formuleren. Voor de middelen

ligt dat anders: het gaat bij die keuze niet alleen om technische vragen (wat werkt) maar ook om politieke vragen: in wat voor wereld willen we leven? Hoe (bijvoorbeeld) kan verstandig klimaat- en energiebeleid ons minder afhankelijk maken van Russisch aardgas?

Voor dit soort vragen moeten we allereerst een beroep doen op de sociale wetenschappen – die het een stuk moeilijker hebben dan de natuurwetenschap om theorieën en modellen te toetsen: je kunt niet een reeks klonen van heel Nederland maken en dan onder laboratoriumcondities toetsen of, pakweg, een directe of representatieve democratie of een autoritaire volksdemocratie ‘beter’ werkt. Misschien nog meer dan in de natuurwetenschappen geldt voor de sociale wetenschappen dat de enige echte zekerheden *weerleggingen* van veronderstellingen zijn.

Maar zinnig beleid moet, als gezegd, ook *moreel* beleid zijn. Het is niet ongebruikelijk om energie- en klimaatbeleid als een puur technocratische exercitie te zien: de doelen zijn gegeven, en de middelen moeten wetenschappelijk aantoonbaar effectief en efficiënt zijn. Pas dan kan eventueel over verdere selectiecriteria worden gesproken. In het onlangs verschenen deel III van zijn zesde rapport heeft het IPCC (2022) daartoe bijvoorbeeld de 17 VN Sustainable Development Goals ingezet, maar omdat IPCC-rapporten politiek neutraal moeten zijn, spreekt het IPCC zich verder nooit over de wenselijkheid van middelen uit.

Het vrijwel volledig negeren en ontwijken

van reflectie op de morele kanten van klimaat en energie is problematisch – in andere contexten spreken we van tunnelvisie, en tunnelvisie leidt tot ongelukken. 17 extreem flexibel geformuleerde sociaaleconomische *desiderata* als criteria voor beleid tot dogma verheffen – dat past in elk geval niet in een liberale visie op de wereld, waarin middelen en gewenste gevolgen morele keuzes zijn en waar zulke keuzes verantwoord moeten worden. Voor liberalen is niet de vraag, slaafs, in welke wereld we zullen of moeten leven, maar vrij, in welke wereld we *willen* leven. Die keuze is een morele, een politieke, en minstens zo belangrijk als de vraag naar het meest efficiënte pad naar het klimaat van voor 1980. Een klimaatneutrale wereld kan immers op eindeloos verschillende manieren worden vormgegeven. Denk alleen al aan de toekomst van mobiliteit: kiezen we voor minder mobiliteit, voor duurzame mobiliteit, en welke mix van technologieën selecteren we? Dus: wat zijn de grenzen die de open en vrije samenleving aan de keuze van middelen, aan klimaatbeleid, stelt?

Vrijheid

Natuurlijk is vrijheid de hoeksteen, de meest fundamentele kernwaarde, van het liberalisme. Liberalisme streeft naar het maximaliseren van ieders individuele vrijheid, of preciezer gezegd, naar het maximaliseren van de vrijheid een leven naar eigen inzicht te leiden, voor zover dat verenigbaar is met een vergelijkbare vrijheid van anderen. En tot die anderen moeten we ook toekomstige generaties rekenen. Het hebben van kinderen is (biologische obstakels daargelaten)

in het vrije en welvarende Westen een puur individuele keuze; niemand is verantwoordelijk voor de kinderen van de burens – maar de samenleving als geheel, en daarmee elke burger voor zijn of haar deel, is wel verantwoordelijk voor de omstandigheden waaronder toekomstige generaties opgroeien en moeten leven.

Vrijheid ‘voor zover verenigbaar met’, een grens aan de individuele vrijheid, is soms lastig te definiëren – denk aan de strijd tegen het (passieve) roken, en de luchtvervuiling door de Formule 1. Maar grenzen stellen aan vrijheid kan gerechtvaardigd zijn. Dat volgt allereerst uit een tweede liberale grondwaarde: gelijkwaardigheid, die zich vertaalt in gelijke rechten. Als ik de vrijheid wil hebben te gaan en te staan waar ik wil, dan komt dat ieder ander ook toe – en daarom zijn er verkeersregels, stoplichten, zebrapaden enzovoorts.

Een tweede grond om vrijheid te beperken is het schadebeginsel van John Stuart Mill: vrijheid eindigt waar anderen tegen hun wil fysieke, materiële en psychische schade wordt aangedaan (Mill 1992). De Amerikaanse liberale filosoof Robert Nozick illustreerde dit punt in zijn *Anarchy, State, and Utopia* (1974) met de ‘*arm breaking machine*’: stel je voor dat je willekeurige mensen zomaar de arm ging breken en ze vervolgens financiële compensatie zou bieden. Hoeveel compensatie je ook biedt, het blijft een onvrijwillige en immorele schending van de lichamelijke integriteit. Compensatie voor het schenden van andermans vrijheid is alleen acceptabel

óf met wederzijdse instemming óf als straf – maar daarmee wordt een schending natuurlijk nooit echt gerepareerd.

Vertaald naar klimaatpolitiek: het maximaliseren van vrijheid impliceert het beschermen van de planeet, van biodiversiteit tot klimaat, om zo het breedst mogelijke palet van individuele levens te kunnen realiseren. Gelijkwaardigheid impliceert dat vrijheden die we onszelf toedenken ook anderen toekomen: we behoren onze energie- en klimaatproblemen niet over de grens en niet 50 jaar vooruit te schuiven. Dat betekent ook meer oog hebben voor waar onze goederen geproduceerd worden; het is beter om in Nederland de industrie te verduurzamen dan diezelfde industrie in China verder te laten vervuilen. Als China minder aan klimaatbeleid doet ontslaat ons dat niet van de plicht om er wel ambitieus mee aan de slag te gaan. Om te voorkomen dat onze duurzame industrie de concurrentieslag verliest met Chinese bedrijven, die minder bezig zijn met verduurzaming, kan via een CO₂-grensheffing een gelijk speelveld gecreëerd worden. Het schadebeginsel impliceert dat voorkomen beter is dan genezen, zeker als genezen onmogelijk is: compensatie voor (pakweg) CO₂-uitstoot kan misschien ‘schadeloos’ gebeuren, maar dat hoeft niet voor elk gebruik van ons klimaat te gelden, en kan zeker voor toekomstige generaties lastig zijn. Ambitieuze klimaatdoelen en ambitieus klimaatbeleid hebben dus sterke filosofische grondslagen in het liberalisme, en liberalen mogen daar dan ook best voor gaan staan.

Verantwoordelijkheid

Met vrijheid komt verantwoordelijkheid: voor het eigen gedrag, voor het effect daarvan op anderen, voor de samenleving die je vrijheid mogelijk maakt. Verantwoordelijkheid dragen we individueel en gezamenlijk, op zeer diverse en soms onderling strijdige manieren. Onmiskenbaar heeft de burger als politiek dier, als staatsburger (*citoyen*), een verantwoordelijkheid om over milieu, natuur en klimaat te denken en bij te dragen aan passend beleid – maar klimaat en energie zijn ook economische problemen, en dan komen markt en overheid, producent en de burger als consument in beeld.

Als consument verwacht het liberalisme van ons dat we keuzes maken in plaats van die voor ons te laten maken – en dat we daarbij rekening houden met de bovengenoemde grenzen van die keuzevrijheid. ‘Milieubewuste’ of ‘klimaatvriendelijke’ keuzes passen daarom zeker wel bij een liberaal. John Locke, aartsvader van het liberalisme, stelde drie voorwaarden aan de legitimiteit van eigendom (en consumptie daarvan): je neemt niet meer dan je nodig hebt, je verspilt niets, en je laat genoeg en van dezelfde kwaliteit over voor anderen (Locke 1982). Anders schend je die andere kernwaarden: de vrijheid en gelijkwaardigheid van anderen. We zien gelukkig dat consumenten steeds meer zelf de duurzame keuze maken. Een stevige inzet op de juiste informatievoorziening voor consumenten, zodat ze vaker de duurzame keuze maken, kan hierbij goed helpen. Het is nu zelfs economisch voordelig om bijvoorbeeld je woning te isoleren en om zonnepanelen

op je dak te leggen, maar de overheid moet mensen er wel bij helpen.

Ook ‘*fair trade*’ past bij de verantwoordelijke consument, maar dan in de oorspronkelijke betekenis die Aristoteles aan eerlijke ruil gaf: vrijwilligheid, en eerlijke en volledige uitwisseling van informatie (Aristoteles 1999). In Aristoteles’ tijd was dat meestal eenvoudig: de koper kon de kwaliteit van producten vaak zelf goed beoordelen. In onze complexe tijd vraagt *fair trade*, en dan vooral het informatie-aspect, meer – we moeten (de samenstelling van) een product kunnen beoordelen op gezondheidsaspecten, op veiligheid, op eerlijke herkomst, op milieubelasting en de dekking daarvan. Die complexiteit maakt bijvoorbeeld specialistische hulp in de vorm van labels nodig, en betekent soms dat ruimte moet worden gemaakt voor een bemiddelende rol van de overheid.

De verantwoordelijkheid van de overheid als marktmeester gaat verder dan het scheppen van de voorwaarden voor *fair trade*; zij heeft ook een verantwoordelijkheid voor het bestaan van een markt überhaupt.² Monopolies en kartels zijn niet alleen financieel nadelig voor de consument (en in die zin inefficiënt) maar ook materieel nadelig: ze hebben niet of nauwelijks een prikkel om te innoveren. Alleen een overheid kan ze de rug breken en innovatieve *R&D* bevorderen – wat vermoedelijk harder nodig is voor klimaat en energie dan op enig ander terrein. Forse investeringen in innovatie en een versnelde uitrol van een CO₂-vrije energievoorziening maken ons ook nog eens minder afhankelijk

van de import van fossiele brandstoffen uit Rusland en andere onvrije landen.

De verantwoordelijkheid van de overheid voor een ook voor het klimaat gezonde evolutie van de markt staat op gespannen voet met een populaire milieu-economische strijdkreet: ‘nulgroei’ of ‘*steady state economy*’ (overigens door de liberaal John Stuart Mill bedacht). Innovatie, ook vergroening, vereist investering en investering betekent groei. Maar niet alle *mathematische* groei legt een *materieel* groter beslag op onze leefomgeving – slimme, groene groei beoogt juist het tegendeel. Economische krimp zal Nederland noch de rest van de wereld inspireren om ambitieus te verduurzamen. Nederland kan wereldwijd juist het verschil maken door aan te tonen dat een welvarend leven samen kan gaan met duurzaamheid.

Naast de consument en de overheid heeft ook de producent een eigen verantwoordelijkheid die verder reikt dan de portemonnee van de eigenaar of aandeelhouder – misschien niet zo ver dat met elke denkbare ‘*stakeholder*’ tot het wespennest onder de dakrand rekening wordt gehouden, maar zeker verder dan een simplistische lezing van wat anderen een neoliberale economie noemen. De bestaansgrond van een bedrijf is de bijdrage die het levert aan de behoeften van consumenten, en daarmee aan de concrete vormgeving van de vrijheid van burgers. En dat betekent weer verantwoordelijkheid voor een zo klimaat-, milieu-, en natuurvriendelijk mogelijke productiewijze, inclusief groene innovatie die de betaalbaarheid voor

consumenten verbetert. Vroeger groeiden de bomen tot in de hemel en was de natuur een hoorn des overvloeds. Helaas is het paradijs verloren gegaan: verantwoordelijke bedrijfsvoering vereist dat ecologisch ondernemerschap ‘*gemainstreamd*’ wordt en niet met ‘*greenwashing*’ wordt verward.

Natuurlijk kan geen bedrijf zich (lang) veroorloven hierin voorop te lopen als het niet lonend is, en is het puur vrijwillig innoveren van productieprocessen een recept voor een klassiek ‘*free rider problem*’. Ook hier kan, soms, een overheid nodig zijn die grenzen en doelen stelt, bijvoorbeeld het creëren van een gelijk speelveld via een CO₂-heffing. Het is dan wel zaak dat dit *haalbaar en uitvoerbaar* is. Een heffing heeft immers alleen effect als er daadwerkelijk handelingsperspectief is om te verduurzamen. Doelen stellen die niet bereikt kunnen worden of een heffing invoeren die zo hoog is dat bedrijven omvallen met de al hoge energieprijzen ondermijnt terecht de publieke steun voor een noodzakelijke transitie. En daarmee komen we bij een volgende liberale kernwaarde.

Rechtvaardigheid

Sociale rechtvaardigheid draait om de eerlijke verdeling van de lusten en lasten van sociale coöperatie, iets wat we meestal associëren met (her)verdeling door een overheid. Liberalen meten sociale rechtvaardigheid af aan de kansen die burgers (inclusief toekomstige generaties) hebben hun leven naar eigen inzicht vorm te geven, en spreken pas van een rechtvaardige samenleving wanneer voor ieder een vangnet gegarandeerd is, een

minimum aan kansen die een menswaardig leven mogelijk maken.

De relevantie (en bruikbaarheid) van deze criteria voor klimaatbeleid is evident. Neem, in het kader van de energietransitie, het gedwongen afbouwen van gasgebruik of het verplichten van zonnepanelen op elk denkbaar dak. Beide belasten de zwakste schouder het hardst, de lage en middeninkomens, en zijn daardoor vaak ook onuitvoerbaar: wie van een salaris net boven het minimum of van enkel AOW moet rondkomen, woont vaak ook nog in verouderde huizen waar de bekabeling of het dak niet geschikt is. De roep om haalbare doelen is daarom niet alleen een roep om effectief beleid maar ook om rechtvaardig beleid en beleid dat het morele gezag van de overheid niet verder schaadt.

Zulk beleid moet daarom zijn gericht op een radicale versnelling van de maatregelen die helpen de energiecrisis op te lossen in de kortst mogelijke tijd. In Nederland begint dat met het helpen met het isoleren van woningen, het verduurzamen van de industrie en het versneld bouwen van een grote Nederlandse energieproductie waarmee we de kosten weer onder controle krijgen. Vandaar ook onze inzet op een nationaal isolatieprogramma, groene industriepolitiek, kernenergie en andere duurzame energiebronnen.

Maar rechtvaardigheid is meer dan herverdeling door het boven ons gestelde gezag. Er is ook nog zoiets als rechtvaardigheid tussen burgers: elkaar geven wat de ander toekomt, met een technische term vereffenende recht-

vaardigheid. Dat brengt ons, waar het om klimaat en energie gaat, weer terug bij *fair trade*: een transactie is pas *fair* als je geen kat in de zak koopt. Als we willen dat de vervuiler betaalt, dat hij of zij verantwoordelijkheid neemt voor de klimaatkosten van consumptie en productie, dan moeten die lasten ook inzichtelijk zijn en in prijzen meegenomen worden. Anders komen milieukosten uiteindelijk bij de gemeenschap terecht, bij de staatsburger en niet de consumerende burger.

Wijsheid

Wijsheid staat helaas niet in de canon van liberale kernwaarden – misschien omdat het een universele kernwaarde is, niet alleen aan liberalen voorbehouden. Wijsheid is iets anders dan slim of handig of een betweter zijn: het gaat om praktische rationaliteit, om inzicht in het mogelijke en haalbare. Gegeven enerzijds de onzekerheid van alle kennis, en anderzijds de niet te beteugelen (maar juist toe te juichen) diversiteit aan visies op het goede leven is in klimaatbeleid geen waarde belangrijker dan wijsheid.

Het probleem met wijsheid is dat het geen concrete richtlijnen voor het handelen geeft – hooguit variaties op het thema ‘wantrouw elk dogma, elke richtlijn’. Maar misschien is dat precies waar een rationeel alternatief voor doemdenken en dromen om draait: flexibiliteit. Onze klimaatproblemen zijn te groot en te complex om met één grote transitie, een *silver bullet*, op te lossen. We hebben juist diversiteit nodig – niet alleen biodiversiteit maar ook beleidsdiversiteit, en naast zon en

wind ook andere energiebronnen zoals kern-energie. Anders leven en consumeren ja, maar ook anders produceren, en zorgen dat we juist duurzaam een hoge levensstandaard kunnen behouden via de ingezette groene industriepolitiek. Zo krijgen we immers ook de rest van de wereld mee in de overgang naar een duurzame economie. Het is niet wijs uitsluitend te vertrouwen op de ‘technofix’, op sciencefictionachtige technologische wondermiddelen, maar evenmin is het wijs wetenschappelijk gefundeerde nieuwe technieken op voorhand te verwerpen, ook als ze futuristisch overkomen. Het is even onwijs blind te varen op de onmogelijkheden van vandaag als op de dromen van morgen.

Een van de belangrijkste dogma’s om te leren wantrouwen is het begrip politiek zelf. Onze klimaatproblemen konden in deze en de vorige eeuw alleen zo ver uit de hand lopen doordat onze leefomgeving niet als deel van de samenleving, van de *body politic*, werd gezien, maar als een externe factor. Niet voor niets gebruikt bijna elke taal hier een variant van het begrip *omgeving*. Het is tijd om dat te keren, om klimaat te zien als integraal onderdeel van onze *body ecologic*. Als liberalen kunnen en moeten we het klimaatprobleem niet voor ons uitschuiven, juist onze liberale kernwaarden roepen op tot ambitieus en realistisch beleid. Klimaatbeleid gestoeld op liberale kernwaarden, als rationeel midden tussen twee gepolariseerde uitersten, gaat ons land welvarender én schoner maken. Het is tijd om dat verder aan te tonen – in deze kabinetsperiode door uit de energiecrisis te komen maar ook erna op weg naar een klimaatneutrale samenleving.

Silvio Erkens is Tweede Kamerlid Klimaat & Energie voor de VVD.

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit.

Literatuurlijst

- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Groningen, 1999.
- Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge, 2022.
- Locke, J., *Two Treatises of Government*, Londen, 1982 [1690].
- Mill, J.S., ‘On Liberty’, in: J.S. Mill, *On Liberty and Utilitarianism*, Oxford, 1992 [1859].
- Nozick, R., *Anarchy, State, and Utopia*, New York, 1974.

1. *Earth System* is meer dan ‘het klimaat’ en dus ook meer dan broeikasgassen of dat ene broeikasgas CO₂ waar zo veel politieke aandacht naar uitgaat; *Earth System* staat voor alle fysieke voorwaarden voor het menselijk bestaan, van zonnewind en bevolkingsomvang tot produceren en afval verwerken.

2. Het is goed te bedenken dat de markt geen doel op zich is maar een middel tot een doel (zo efficiënt mogelijke afstemming van vraag en aanbod van een goed), dat de markt dat doel niet voor ieder goed kan realiseren (denk aan defensie, wetenschap en andere publieke goederen) én dat niet elk goed op de markt thuishoort (denk aan ongeveer alles op het *dark web*, van wapens tot slaven).

Leefomgeving

Stikstof: uitdaging en perspectief

door René Westra

Sinds de uitspraak van de Raad van State (2019) over de stikstofproblematiek staat het land ‘op z’n kop’. De kloof tussen de boeren en Den Haag lijkt steeds groter en fundamenteeler te worden. Een kaartje leidt tot ongekende protesten. En dat terwijl de Nederlandse landbouwsector en Wageningen University & Research (WUR) internationaal toonaangevend zijn. Is er een uitweg om uit de stikstofproblematiek te komen? In dit artikel wordt via de juridische, beleidsmatige en landbouwkundige context een aanloop genomen naar een oplossingsrichting. Als bestuurderspartij is het belangrijk met inzicht en richting bruggen te bouwen en weer

rust in de samenleving te creëren. Het sturen op onteigening en gerichte opkoop sluit niet aan op een liberale aanpak.

Juridische context

De Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) werd in 2015 ingevoerd, met de nodige juridische aarzelingen (Tweede Kamer 2015; RvS 2012). In 2017 werden zaken die in de provincies Gelderland en Limburg spelen en aan de Raad van State waren voorgelegd, voor een prejudiciële beslissing bij het Hof van Justitie van de Europese Unie (hierna EU-Hof) aangebracht. De conclusie van de advocaat-generaal aan het EU-Hof is helder over de eis die aan projecten moet worden

gesteld die stikstofdepositie veroorzaken en de Habitatrictlijn raken: dat “op grond van objectieve gegevens vanuit wetenschappelijk oogpunt geen redelijke twijfel bestaat dat deze stikstofdepositie geen significante gevolgen zal hebben op de betrokken beschermingszone” (EEG 1992; EU-Hof 2018).

Het EU-Hof neemt deze lijn over: “Artikel 6, lid 3 van richtlijn 92/43 moet worden uitgelegd dat het niet in de weg staat aan een nationale regeling op grond waarvan de bevoegde instanties in het kader van een programmatische aanpak van een vergunning voor projecten kunnen verlenen op basis van een passende beoordeling, zoals bedoeld in deze bepaling, die in een eerder stadium is uitgevoerd en volgens welke een bepaalde totale hoeveelheid stikstofdepositie verenigbaar is met de instandhoudingsdoelstellingen van de regeling. Dat is echter slechts het geval wanneer na een grondige en volledige toetsing van de wetenschappelijke deugdelijkheid van die beoordeling kan worden gegarandeerd dat er wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel bestaat dat geen van de plannen of projecten schadelijke gevolgen heeft voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied, hetgeen door de nationale rechter moet worden nagegaan” (EU-Hof 2018).

Het EU-Hof geeft vervolgens (punt 138.4) aan dat er in dit licht geen toestemming nodig is voor projecten indien een “bepaalde drempel- of grenswaarde voor stikstofdepositie” niet wordt overschreden.

De Raad van State neemt deze lijn over in de uitspraak van 29 mei 2019. Er kunnen vergunningen worden verstrekt “mits de passende beoordeling die aan de regeling ten grondslag ligt voldoet aan het criterium dat er geen redelijke wetenschappelijke twijfel bestaat dat de plannen of projecten die onder de regeling vallen geen schadelijke gevolgen hebben voor de natuurlijke kenmerken van de Natura 2000-gebieden” (punt 7.4).

Met deze uitspraken is de basis voor het PAS-beleid verdwenen. Het moet vooraf duidelijk zijn wat de impact van een plan of project op de stikstofdepositie is plus op wetenschappelijke gronden moet helder zijn dat er geen schadelijke gevolgen voor Natura 2000-gebieden zullen optreden.

Na deze richtinggevende uitspraak van de Raad van State volgen diverse andere rechterlijke uitspraken met betrekking tot het gebruik van Regeling Ammoniak en Veehouderij (RAV)-codes, gebruik van de 5 km-afkapgrens (doortrekking A15), gebruik van 100 km-stikstofruimte voor woningbouw, intern salderen en inzet van latente ruimte (Amercentrale) en intern salderen (Logtsebaan) (Rechtbank Noord-Nederland 2021; RvS 2021; Rechtbank Noord-Nederland 2022; Rechtbank Oost-Brabant 2022; RvS 2021). Een enkele keer uit de rechter via zijn uitspraak zijn irritatie over zijn rol: “Het lijkt erop alsof iedereen elkaar nu afwachtend aankijkt, terwijl de stikstofproblematiek een maatschappelijk vraagstuk is dat een individuele zaak bij de rechtbank overstijgt. Als hiervoor een oplossing wenselijk wordt geacht die verder gaat dan die individuele

zaak, dan is het aan de overheid om nu in actie te komen. Aan het kabinet en aan de wetgever, om met goed doordachte generieke maatregelen te komen waar natuurorganisaties, bedrijven, burgers en lokale overheden mee verder kunnen in concrete gevallen. Zodat de rechtbank daar weer over kan oordelen” (Rechtbank Midden-Nederland 2021). Ook kan hij niets anders doen dan gevraagde handavingsverzoeken toewijzen (Rechtbank Overijssel 2022).

De jurisprudentie perkt de politieke context voor het overheidshandelen steeds verder in. Voor de provincies, als de verstrekker van de *Wet natuurbescherming* (Wnb)-vergunningen met stikstofruimte, reden om de beleidsregels aan te scherpen.

Beleidsmatige context

De commissie-Remkes kwam in 2019 met een gezaghebbend rapport over de stand van zaken wat betreft de stikstofproblematiek. In 2020 komt de commissie met belangrijke handelingsperspectieven voor de regering. Gezien de maatschappelijke onrust bij de boeren (najaar 2019) over de rechterlijke uitspraak en de impact op de woningbouw en mobiliteitsprojecten is hier grote behoefte aan. De titel van het eindrapport van de commissie-Remkes, *Niet alles kan overal*, is veelzeggend. Het ‘te veel’ aan stikstof betreft zowel de te hoge emissie van ammoniak door de landbouw als de te hoge emissie van stikstofoxiden (NOx) door mobiliteit etc. Alle sectoren zijn betrokken en dienen een bijdrage te leveren aan de oplossing. Van de landbouw wordt wel de hoogste bijdrage ver-

wacht doordat de emissie daar het hoogst is (46 procent) en de ammoniak – door het beperkte verspreidingsgebied – voor een grotere belasting op de N2000-gebieden zorgt. Het rapport van de commissie zet stikstof ‘met stip’ op de politieke agenda.

De *Wet stikstof en natuurverbetering* (2021) biedt de wettelijke basis om maatregelen op te stellen om de stikstofproblematiek structureel aan te pakken zodat, conform de Vogel- en Habitatrichtlijnen, in 2035 voor 74 procent van de N2000-gebieden geldt dat de stikstofdepositie onder de kritische depositiewaarde (KDW)-norm valt. Op 1 april 2022 komt de minister voor Natuur en Stikstof met een brief naar de Tweede Kamer waarin de contouren van het beleid worden uiteengezet. Opvallend is de nadruk op ont-eigening. Op 10 juni 2022 verschijnen twee brieven vanuit het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV): een brief van de minister voor Natuur en Stikstof over de aanpak van de stikstofproblematiek en een brief van de minister van LNV met een perspectief voor de agrarische sector. Het ‘kaartje’ uit de eerste brief leidt tot grote beroering. De (hoge) percentages stikstofreductie worden door boeren al snel vertaald naar percentages om de veestapel te verminderen (conform de reductiewens van 50 procent van het D66-Kamerlid Tjeerd de Groot). Gaandeweg komt daar de zorg bij over de wensen van de PvdA om voorrang te geven aan woningbouw en van GroenLinks om (meer) landbouwgrond te transformeren in natuur.

Landbouwkundige context

Uitgangspunt is de instandhoudingsverplichting uit de Habitatrichtlijn voor de N2000-gebieden. In deze richtlijn is geen meeteenheid met een bepaalde drempelwaarde of bandbreedte opgenomen. Bij de toekenning van de N2000-status is een beschrijving van het type landschap met de betreffende flora en fauna aangegeven. Om te bepalen wanneer er negatieve effecten kunnen optreden, zijn KDW's voor stikstof geïntroduceerd. In Nederland zijn de KDW's gebaseerd op een combinatie van modelstudies en empirische studies (Erisman e.a. 2022, 71; voor een overzicht van de KDW's van de N2000-gebieden, zie Van Dobben & Van Hinsberg 2008).

De commissie-Hordijk werd ingesteld om een antwoord te geven op vragen over de wetenschappelijke kwaliteit van de systematiek voor het meten van en rekenen aan stikstofverbindingen (met name NH₃ en NO_x) voor het beleid van Rijk en provincies. Centraal staat het AERIUS-stikstofprogramma van het RIVM met het Operationele Prioritaire Stoffen (OPS)-rekenmodel. In het eindrapport concludeert de commissie dat het AERIUS-programma voldoet, maar de uitkomsten niet specifiek genoeg zijn om op bedrijfsniveau uitspraken te doen ("AERIUS: niet doelgeschikt voor vergunningverlening"). Over het later toegevoegde SRM2-model, dat specifiek voor wegen is opgesteld met een afkapgrens van 5 km, is Hordijk kritisch.¹

Dit leidt tot een behoefte bij boeren en in de

Tweede Kamer om meer te meten (in plaats van berekenen). Bij motie dringt de Kamer op 23 juni 2022 bij de regering aan dat er snel een landelijk meetsysteem wordt gerealiseerd (motie Van Campen). Gelukkig zijn ontwikkelingen gaande om met nanotechnologie geavanceerde sensoren te maken die op locaties kunnen worden geplaatst waar stikstofemissie plaatsvindt en bij N2000-gebieden voor de depositie.²

Multidisciplinair vraagstuk

De rechterlijke uitspraken maken duidelijk dat de stikstofproblematiek een multidisciplinair vraagstuk van formaat is. Door de instandhoudingsdoelstelling en de eis dat projecten niet mogen leiden tot – wetenschappelijk bewezen – verslechtering van N2000-gebieden, ligt er een opgave voor het kunnen bestendigen van de huidige landbouwsector alsmede voor het kunnen uitvoeren van projecten (woningbouw, wegen, nieuwe agrarische bedrijvigheid etc.) (Rechtbank Noord-Nederland 2022; RvS 2021). In het onderstaande overzicht zijn vanuit verschillende disciplinaire invalshoeken belangrijke thema's opgenomen die een rol spelen bij het aanpakken van de stikstofproblematiek.³ Deze lijst is niet limitatief. Ook wordt met dit overzicht duidelijk dat een monodisciplinaire benadering niet effectief zal zijn.

Sociaalpsychologische invalshoek

- i) Impact van het 'plaatje' (brief 10 juni) en beeld dat 50 procent van het vee moet verdwijnen;
- ii) Perspectief voor zichzelf en opvolgers (kinderen) dreigt in gevaar te komen;
- iii) Frame dat de landbouwsector stikstof-

probleem moet oplossen.

Financiële invalshoek

i) Impact van het kaartje op de leencapaciteit en grondwaardering door banken; ii) Fiscaliteit bij vrijwillige opkoop; iii) Impact afwaardering naastgelegen landbouwgrond naar natuur op het eigen bedrijf; iv) Toekomstig verdienmodel boeren?; v) Voorkomen dat vrijwillige opkoop leidt tot hogere prijzen van stikstofrechten; vi) Hoogte gasprijs (continuïteit tuinbouw); vii) Prijssetting inkooporganisaties (oligopolie).

Juridische invalshoek

i) Impact van jurisprudentie (EU, RvS en rechtbanken); ii) Positie PAS-melders en dreiging handhavingsverzoeken; iii) De vergunningen zijn van de provincie (en niet van het Rijk); iv) Druk op beheersen N2000-gebieden en groei soorten (tien jaar aanwezig); v) Wetgeving: doel 74 procent per 2035 of 2030?; vi) KDW als norm in de wet.

Beleidsmatige invalshoek

i) Beperkt draagvlak beleid van het Rijk bij de landbouwsector; ii) Breed draagvlak provinciale aanpak bij de landbouwsector; iii) Behoeft aan beleidsmatige duidelijkheid voor sector voor minstens 10-15 jaar; iv) Welk perspectief heeft LNV voor ogen: prioriteit ecologen of landbouwsector?; v) Sturen op innovatie (en RAV) om perspectief te kunnen bieden; vi) Sturen op realisatie landelijk meetsysteem (meten is weten); vii) Rol van het ministerie van Financiën: stuurt dat het ministerie van LNV?

Planologische invalshoek (gebiedsprocessen)

i) Beter inrichten van Nederland met vrijkomende grond (herverkaveling/verplaatsingen?); ii) Betrokkenheid van boeren bij gebiedsprocessen: eigenaarschap? (rol van coöperaties?); iii) Rol van de provincie en betrokkenheid van andere belanghebbenden; iv) Doorkruist het Rijk met financiële middelen de gebiedsprocessen?

Landbouwkundige invalshoek

i) Kringlooplandbouw voor vermindering afhankelijkheid van de import van soja, ii) Kringlooplandbouw voor vermindering afhankelijkheid van kunstmest; iii) Lokale biovergisting voor energietransitie; iv) Belang van mineralenboekhouding; v) Natuurbeheer door landbouw (ten opzichte van terreinbeherende organisaties); vi) Impact Kaderrichtlijn water.

De kans op succes van het stikstofbeleid hangt samen met de gekozen invalshoek(en) en de mate waarin de overige invalshoeken zijn meegenomen.

Liberaal perspectief

Voor het openbaar bestuur zijn het roerige tijden. Kim Putters spreekt van smeulende kwesties die als een veenbrand de Nederlandse samenleving zullen veranderen (Putters 2019). Hij ziet een belangrijke rol weggelegd voor de politiek (politieke opgave) en voor de overheid (publieke opgave). Herman Tjeenk Willink is kritisch over de overheid: “de kwaliteit van de uitvoering bepaalt de geloofwaardigheid van de overheid” (Tjeenk Willink 2019).

Vanuit de VVD wordt gepleit voor het structureel omlaag brengen van de stikstofemissie, het werken aan natuurherstel, dat alle sectoren hun steentje bijdragen en dat de stikstofcrisis niet de schuld van één sector is. Daarnaast dient zorgvuldig om te worden gegaan met de boeren, is innovatie belangrijk en wordt kritisch gekeken naar de huidige indeling van natuurgebieden. “Door deze aanpak maken we het weer mogelijk om vergunningen te verlenen in alle sectoren. Dat betekent dat huizen kunnen worden gebouwd, wegen aangelegd en boerderijen uitgebreid, terwijl we ondertussen onze natuur beschermen” (standpunten VVD, 2021).

Gezien de maatschappelijke onrust over de impact van de stikstofproblematiek en de felle reacties op het stikstofbeleid, moet het bieden van een perspectief aan de sector centraal staan, binnen de context van de gewijzigde setting. En geen *top-down*-oplossingen; de maakbare samenleving sluit niet aan bij een liberale aanpak. Als bestuurderspartij is het belangrijk perspectief te bieden en te zorgen voor zorgvuldige wet- en regelgeving en een heldere rolverdeling. Om daartoe een aanzet te geven, wordt ingegaan op een vijftal punten:

Aandacht voor landbouwsector

Nederland staat wereldwijd bekend om een uiterst productieve en kennisintensieve landbouwsector. De positie van de WUR als topkennisinstelling is mede het gevolg van de sterke samenwerking. De kennis en ervaring van de WUR en de landbouwsector zijn essentieel voor de voedselproductie en ver-

hoging van de productiviteit in veel (arme) landen. Het lijkt niet voorstelbaar dat deze positie ter discussie kan komen te staan door het stikstofvraagstuk. De reductie van de stikstofemissie tijdens de laatste 30 jaar laten zien dat dit mogelijk is (commissie-Remkes 2019, 15). Recente technologische innovaties maken duidelijk dat een verdergaande forse reductie op basis van technologie (bijvoorbeeld het Cow Toilet, de VrijLevenStal en de Lely Sphere) en managementmaatregelen (voer, water bij de mest, champost etc.) haalbaar is. Gezien de reductieopgave (39 kton N) is een grootschalige inzet van innovatie noodzakelijk. Dit vraagt om regie en doorzettingsmacht. Voor dit laatste zijn financiële middelen, beslissingen op het juiste niveau en capaciteit cruciaal om snel en effectief te kunnen handelen. De Tweede Kamer heeft hierover op 23 juni 2022 de motie Van Campen aangenomen om regie te pakken met betrekking tot de innovatie en een snelle vertaling naar de RAV-lijst. Dit is cruciaal voor de juridisch houdbaarheid van de vergunningverlening. Conform het advies van de commissie-Remkes is het belangrijk dat alle sectoren bij de reductie van stikstofemissie betrokken worden en een bijdrage leveren.

De aandacht voor de landbouwsector kan concreetiseerd door uit te blijven gaan van de blijvende economische waarde van de sector en kennisinstellingen als de WUR plus hun bijdragen aan (inter)nationale voedselvraagstukken. De inzet voor het Rijk en provincies is het realiseren van een vitale stikstofemissie-arme landbouwsector. Deze aandacht is onderdeel van een brede aanpak van de re-

ductie van de stikstofemissie. Voor de tuinbouw speelt tevens de hoge gasprijs een rol: continuïteit is mogelijk door borgstelling (overbruggingsperiode) en het stimuleren van innovatie (Van der Meulen 2006).

KDW

Het is waar dat de KDW als ijkpunt niet in de Vogel- en Habitatrichtlijn staat. Doordat de aan de Raad van State voorgelegde zaken wel aan stikstof en de PAS-aanpak waren gerelateerd, is dat ook de basis voor de rechterlijke uitspraak. Omdat de Raad van State, in navolging van het EU-Hof, nadruk legt op het wetenschappelijk kunnen bewijzen dat de stikstofdeposities niet omhooggaan als gevolg van een plan of project, is er behoefte aan een wetenschappelijk aanvaard criterium. De KDW is een door ecologen opgesteld criterium op basis van de natuurkenmerken van een type N2000-gebied. Dat dit criterium in de *Wet stikstof en natuurverbetering* 2021 is opgenomen, heeft de KDW een wetelijke status gegeven. Dit criterium weer uit de wet halen (motie Van der Plas en Eppink) zonder een algemeen geaccepteerd alternatief, zal de vergunningverlening niet helpen. Integendeel.

In de brief van 15 juli 2022 zegt de minister toe dat de op te richten Ecologische Autoriteit breder kan kijken naar de “wetenschappelijke borging” van de ecologische analyses ten behoeve van de gebiedsgerichte aanpak. “Daarbij gaat natuurherstel om meer dan alleen stikstofmaatregelen om te komen tot een goede staat van instandhouding”. De kennis en ervaring van de provincies, die verantwoordelijk zijn voor de beheerplan-

nen voor de N2000-gebieden, kan hierbij van grote waarde zijn.

Nu de Ecologische Autoriteit er komt, zou het goed zijn wanneer deze organisatie de opdracht krijgt om met de provincies, de sector, de WUR en het RIVM te komen met een (gedragen) alternatief voor de KDW of een aanvulling op de KDW. Draagvlak (eigenaarschap) en juridische houdbaarheid zijn cruciaal.

Rol van Rijk en provincie

Het is zeker bij dit onderwerp belangrijk om als één overheid op te treden. Daarbij is het goed om duidelijk te bepalen wie wat doet, met welke bevoegdheden en welke verantwoordelijkheden. Twee observaties:

In de brief van 1 april 2022 aan de Tweede Kamer wordt met name gesproken over onteigening van boeren. Omdat boeren van de provincie op basis van de *Wet natuurbeheer* hun vergunningen met stikstofrechten hebben verkregen, betekent dit dat het Rijk ervan uitgaat dat de provincie de door haar uitgegeven vergunningen intrekt. Gaat het Rijk de provincie een opdracht geven?

In de ambtelijke analyse van het ministerie van Financiën wordt uitgegaan van gerichte opkoop (ministerie van Financiën 2022). Het is een omissie dat het ministerie geen maatschappelijke kosten-batenanalyse op zijn eigen voorstel heeft uitgevoerd. Het uitgebreide dossier laat zien dat vooral de financiële invalshoek is gehanteerd en dat de andere invalshoeken niet of nauwelijks aan bod komen. Met name het ontbreken van de

maatschappelijke, juridische, economische en landbouwkundige (kennispositie) kant van de sector is jammer en zou bij een maatschappelijke kosten-batenanalyse zeker naar voren zijn gekomen.

Voor provincies is de relatie met de landbouwsector belangrijk. Deze sector vervult niet alleen een relevante economische functie, maar speelt ook een rol in de ruimtelijke ordening en bij natuurbeheer. Vandaar dat een provincie als Gelderland – met een grote landbouwsector en eminente kennisinstellingen als de WUR, Aeres en Larenstein – alleen spreekt over vrijwillige opkoop (en expliciet niet over onteigenen). Draagvlak binnen de sector (en andere sectoren) staat voor deze provincie voorop bij het vinden van een oplossing. Zonder een minimale mate van draagvlak zal de legitimiteit van het overheidshandelen fors onder druk komen staan (zie de zorgen van Putters en Tjeenk Willink). De provincie kent de landbouwsector en regionale setting beter dan het Rijk.

Met de brief van 10 juni 2022 zijn door de regering de kaders (reductie 39 kton N) neergezet. Voor Gelderland is de doelstelling van 7,5 kton N haalbaar met de Gelderse aanpak (Provincie Gelderland 2021; 2022). Andere provincies hebben ook al aangegeven hun verantwoordelijkheid te willen nemen.

Voor de rolverdeling in de vervolgstappen wordt concreet het volgende voorgesteld. Het Rijk heeft de kaders (39 kton N) bepaald en faciliteert met een budget, regisseert innovatie met snelle certificering (RAV) en rea-

liseert een landelijk meetnet. De provincie draagt zorg voor het realiseren van het doel met vrijwillige opkoop bij alle sectoren, inzet van innovatie, herverkaveling (extensiveren, verplaatsen), natuurbeheer (inclusief maatregelen met betrekking tot waterbeheer). De provincie zorgt ook voor een transparante informatieverstrekking om te laten zien hoe dit maatschappelijke probleem wordt aangepakt. Het 'kaartje' wordt daarnaast niet gehanteerd als sturingsinstrument voor de sector en/of provincie (Rijksoverheid 2022, 5). Dat zal een deel van de maatschappelijke onrust wegnemen.

Wetgeving

De stikstofproblematiek staat hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Dit vraagt om wet- en regelgeving die met de maximale zorg vormgegeven is. De waarschuwing van de Raad van State over de in 2015 ingevoerde PAS was een voorbode (RvS 2012). Dit legt de lat hoog voor nieuwe wet- en regelgeving. Ook de Eerste Kamer zal nadrukkelijk moeten letten op de kwaliteit van de wetgeving, mede in het licht van de jurisprudentie.

De *Wet stikstof en natuurverbetering* (Wsn) is een reactie op de uitspraak van de Raad van State. In deze wet is de concrete normering en planning voor de reductie van stikstofemissie opgenomen. Hiermee is door de wetgever een duidelijke stap gezet.

In de brief van 10 juni 2022 is aangegeven dat de planning wordt aangepast. Het doel van 74 procent van de N2000-gebieden onder de KDW wordt met vijf jaar vervroegd: van 2035

naar 2030. De brief van de Landsadvocaat maakt niet duidelijk waarom deze versnelling juridisch noodzakelijk is (Pels Rijcken 2022). De haalbaarheid wordt niet getoetst. Ook niet wat de impact van innovatie, vrijwillige uitkoop, autonome trend van ‘stoppers’ (zonder opvolging) en mogelijke versnellingen door de gebiedsgerichte aanpak op de haalbaarheid zal zijn.

Al eerder heeft de Raad van State in zijn advies bij het wetsvoorstel een duidelijke opmerking gemaakt over het ontbreken van de onderbouwing van de haalbaarheid (RvS 2020). En dat betreft 26 procent onder de KDW in 2030.

Ketenverantwoordelijkheid

Hoewel er in het voorgaande vooral is gefocust op de relatie tussen de landbouwsector en de overheid, is het in feite een ketenvraagstuk. Conform het eerder gepresenteerde overzicht kunnen c.q. moeten instellingen als banken en inkooporganisaties hun steentje bijdragen waardoor de kosten- respectievelijk inkomstenkant van de landbouwsector positief kan worden beïnvloed. De minister van LNV heeft tijdens het debat in de Tweede Kamer op 23 juni jongstleden aangegeven acties te initiëren. De ketenkant van het vraagstuk mag c.q. moet meer aandacht krijgen.

Conclusie

De stikstofproblematiek staat sinds 29 mei 2019 hoog op de maatschappelijke en politieke agenda. Dit raakt alle bestuurslagen, met name het Rijk en de provincies. Een heldere rolverdeling is een belangrijke voorwaarde. Zeker wanneer draagvlak cruciaal is om een

transitieproces van vele jaren in te kunnen gaan. Binnen het Huis van Thorbecke zijn de provincies de meest aangewezen partij om de regie te nemen: de provincies kennen de landbouwsector en andere sectoren het best, geven de betreffende vergunningen uit (inclusief PAS-melders) en gaan over de ruimtelijke ordening. Het Rijk stelt de kaders en kan dit optimaal faciliteren.

De legitimiteit van het overheidshandelen wordt bepaald door haalbare doelstellingen (inclusief KDW) en planningen. Dit vraagt een multidisciplinaire benadering. De beoogde resultaten kunnen alleen worden bereikt met het verlagen van de stikstofemissie en gericht natuurherstel (inclusief de Kaderrichtlijn Water).

Vanuit liberaal perspectief is het belangrijk de landbouwsector toekomst te bieden met voor liberalen bekende instrumenten als innovatie en vrijwillige opkoop. Onteigening of gerichte opkoop horen daar niet bij. De gebiedsgerichte aanpak kan voor maatwerk zorgen, waarmee de doelen voor de periode 2030-2035 daadwerkelijk kunnen worden behaald. Dat is ook belangrijk voor de EU. Voor een liberale bestuurderspartij zijn haalbaarheid en zorgvuldigheid belangrijke overwegingen. Dit probleem kan daarom alleen samen worden opgelost.

dr. R.L.N. Westra is lid van Provinciale Staten van Gelderland (VVD). Hij is leidinggevende en bestuurder geweest binnen het bedrijfsleven, de rechtspraak, het onderwijs en op het

ministerie. Nu is hij actief als adviseur, lector en toezichthouder. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

Literatuurlijst

- Commissie Remkes, *Niet alles kan overal*, 2020.
- Commissie-Hordijk, *Meer meten, robuuster rekenen*, Den Haag, 2020.
- Van Dobben, H.F., Van Hinsberg, A., *Overzicht van kritische depositiewaarden voor stikstof, toegepast op habitattypen en Natura 2000-gebieden*, Wageningen, 2008.
- Erisman, J.W., De Vries, W., *Stikstof. De sluipende effecten op natuur en gezondheid*, 2022.
- EU-Hof, *Conclusie AG J. Kokott d.d. 25 juli 2018 bij zaak C-293/17 en C-294/17*, 2018.
- Europese Economische Gemeenschap, *Richtlijn 92/43/EEG*, 1992.
- Hordijk, L., 'Overheid moet de Wet Natuurbescherming aanpassen', *Agraaf*, 27 mei 2022.
- Van der Meulen, H., Van der Meer, R.W., Venema, G.S., *De functie van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Een quickscan naar de functie in de huidige vorm en marktsituatie*, Den Haag, 2006.
- Ministerie van Financiën, 'Hoe het budget voor de opkoop van bedrijven en afwaarderen van grond zo effectief mogelijk in te zetten', 2022.
- Pels Rijcken, 'Advies Hoofdlijnenbrief stikstof en natuur', 12 mei 2022.
- Provincie Gelderland, 'Versnellingsplan GMS', 25 mei 2022.
- Provincie Gelderland, *Uitvoeringsagenda Gelderse Maatregelen Stikstof 2021-2025*, Arnhem, 2021.
- Putters, K., *Veenbrand, smeulende kwesties in de welvarende samenleving*, Amsterdam, 2019.
- Raad van State, 'ECLI:NL:RVS:2021:105', 20 januari 2021.
- Raad van State, 'ECLI:NL:RVS:2021:71', 20 januari 2021.
- Raad van State, 'Uitspraak 201506170/2/R2; 201506807/4/R2; 201506815/3/R2 en 201506818/3/R2', 29 mei 2019.
- Raad van State, 'Voorlichting met betrekking tot de Programmatische Aanpak Stikstof', 12 april 2012.
- Raad van State, 'W11.20.0257/IV', 13 oktober 2020.
- Rechtbank Midden-Nederland, 'ECLI:NL:RBM-NE:2021:4522', 22 september 2021.
- Rechtbank Noord-Holland, 'ECLI:NL:RBN-HO:2022:3375', 22 april 2022.
- Rechtbank Noord-Nederland, 'ECLI:NL:RBN-NE:2021:810', 11 maart 2021.
- Rechtbank Oost-Brabant, 'ECLI:NL:RBO-BR:2022:192', 21 januari 2022.
- Rechtbank Overijssel, 'ECLI:NL:RBO-VE:2022:1234', 11 mei 2022.
- Rijksoverheid, 'Kamerbrief met hoofdlijnen van de gecombineerde aanpak van natuur, water en klimaat in het landelijk gebied, en van het bredere stikstofbeleid', 1 april 2022.

-
- Rijksoverheid, *Startnotitie Nationaal Programma Landelijk Gebied*, Den Haag, 2022.
 - Tjeenk Willink, H.D., *Groter denken, kleiner doen*, Amsterdam, 2019.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘33 576 nr. 281’, 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘33 576 nr. 301 Motie Van Campen c.s.’), 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘33 576 nr. 304’, 23 juni 2022.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Brief Staatssecretaris van Economische Zaken, Wijziging van de Natuurbeschermingswet 1988 (Programmatische Aanpak Stikstof)’, 9 januari 2015.

1. In 2021 gaf de Raad van State aan dat de onderbouwing van deze afkapgrens onvoldoende is en paste de bestuurlijke lus toe zodat het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat met een aanvullende onderbouwing mocht komen alvorens definitief een uitspraak te doen. Zie Raad van State, ‘ECLI:NL:RVS:2021:105’, 20 januari 2021.

2. De provincie Gelderland heeft Oneplanet, een samenwerkingsverband van de WUR, RUN en IMEC in Wageningen, in 2020 de opdracht gegeven tot het ontwikkelen van een meetsysteem ten behoeve van stikstofemissie en (natte/droge) stikstofdepositie.

3. Soms ook wel ‘rationaliteiten’ genoemd, zie R.L.N. Westra, *Fiscale fraudebestrijding: grenzen aan sturing*, 2006.

Laveren tussen de ijsschotsen. Anatomie van een doorgaand debat

door Ricus van der Kwast

“Zoals de Titanic die de ijsberg nog eens opzoekt.” Deze reплиek kwam van Mitt Romney en hij beschreef er zijn gevoel mee toen hij in 2006, inmiddels als gouverneur van Massachusetts, in de Faneuil Hall in Boston weer oog in oog stond met senator Edward Kennedy (Horsley 2007). Op diezelfde plek had Kennedy 12 jaar eerder de vloer aangeveegd met Romney, toen zijn uitdager in de strijd om de Senaatszetel. Kennedy zou die verkiezingen daarna met een straatlengte verschil winnen.

Romneys citaat moet perfect van toepassing zijn geweest op de gemoedsstemming van

Marine Le Pen toen zij op 20 april aantrad voor het verkiezingsdebat met Emmanuel Macron (France 24 2022). Vijf jaar geleden was ze slecht voorbereid geweest (Van der Kwast 2017). Ze schotelde de kijkers een weliswaar vermakelijke, maar vooral beschaamende potpourri voor waarin euro's en de ECU, en telecom- en energiebedrijven door elkaar geklutst werden. Verder beperkte ze zich tot tegenwerpingen en leuzen zonder zelf een eigen standpunt tot een goed einde te brengen. Dat kreeg een passend slot toen ze een onderwerp van eigen keuze mocht behandelen, maar niet wist waar ze het over moest hebben.

Ze vertegenwoordigde de oppositie, letterlijk, de tegenpartij, tegen alles, en plaatste zo nieuwkomer Macron automatisch in de presidentszetel. Die avond maakte Macron korte metten met zijn tegenstreefster en leverde een retorisch hoogstandje af. Zou hij die prestatie nu, als zittend president duidelijk kwetsbaarder, kunnen herhalen?

Het debat

Er is iets fascinerends aan politieke debatten in Frankrijk. Vergeleken met de Franse debatten lijken de Amerikaanse hopeloos leeg, de Duitse onherroepelijk saai, de Nederlandse voort te polderen en de Italiaanse eindeloos te cirkelen als beste illustratie van wat de Italiaan *chiacchierare* noemt. Franse debatten gaan ergens over. Ze hebben substantie, vorm en schuwen de eloquentie niet. Soms wordt het te plechtig en te vol van Frans exceptionalisme, zoals wanneer Macron het heeft over “*La France, patrie des Lumières, de l’universel*”. Maar goed, wie een land wil leiden, is ook de grootste verkoper van zijn land.

Ook dit keer vloeit de kleurrijke taal rijkelijk en kunnen de liefhebbers hun hart ophalen. Soms doet het een tikje ouderwets aan: Macrons visie *rabougrit* (verschrompelt) Frankrijk, Afrikanen zijn *medusés* (verbijsterd, of nog preciezer: *flabbergasted*) als ze Le Pen horen en de winnende Google-zoekterm in Frankrijk na het debat is *ripoliner la façade* (een verse lik glanzende verf geven). Dan is de toon juist weer modern: de economie is bezig zich te *ubériser*, tegenover de klimaatscepticus staat de *climatohypocrite* en

pipeauter les chiffres, sjoemelen met de getallen, daar beschuldigen beide kandidaten elkaar van. Zelfs vreemde talen ontbreken niet op het appèl, dankzij termen als *harakiri*, *omertà* en *finito*.

Het debat: Marine Le Pen

Twee dagen vrij en intensieve coaching hebben Marine Le Pen duidelijk goed gedaan. Ze lacht volop en profileert zich als de lievelingstante van alle Fransen. Ze betoont zich gul, net als haar programma vol van beloftes van geschenken. Typerend is hoe ze aan het eind van het debat ruimhartig afstand doet van de 47 seconden spreektijd die haar resteren.

Anders dan vijf jaar geleden lukt haar hier en daar een retorische truc. Zo wil ze koste wat het kost rampentaal vermijden als ze over haar stokpaardje veiligheid te spreken komt, om vervolgens een apocalyptisch Frankrijk te beschrijven dat verzonken is in barbarij, verwildering en anarchie. Bij vlagen verrast ze, bijvoorbeeld als dierenwelzijn een factor van belang blijkt in haar economisch patriotisme, of als ze in een bijzin nota bene Nederland noemt als lichtend voorbeeld voor de bestraffing van misdaad. De kans om Macron te confronteren met zijn voorbarige en vooral politiek gevaarlijke uitspraak uit 2019 dat de NAVO hersendood is, laat ze echter liggen (The Economist 2019). Verder heeft ze absoluut een punt als ze stelt dat er een crisis nodig is voordat hij in actie komt. Maar als ze vergeet haar kritiek uit te werken, versloft het punt.

Het maakt deel uit van een patroon. Nooit slaagt ze erin Macron in de verdediging te drukken, laat staan het initiatief in het debat naar zich toe te trekken. Zelfs op de gebieden waar ze goed begint (jeugd, energie, gezondheid) verliest ze snel de grip op het debat zodra de discussie op gang komt. Als ze de late bekering van Macron tot kernenergie aankaart, komt de aanval als een boemerang bij haar terug. Het gevolg is dat haar eigen afrekening met fossiele brandstoffen en windenergie samen met haar resolute keuze voor kernenergie bij de kijker de indruk achterlaat dat er een gat van tien jaar in haar energiebalans zit.

Het zijn de momenten waarop ze vragen uit de weg gaat of probeert de discussie naar voor haar vertrouwder terrein te loodsen. Als ze gevraagd wordt naar de toekomst van de planeet heeft ze het uitsluitend over de nefaste effecten van internationale handel. Het zijn ook de momenten waarop er een schaduw over haar gezicht trekt, waarop de glimlach plaatsmaakt voor een verbeterd trek om haar mond als ze vergeefs probeert haar snel denkende gesprekspartner te volgen. Het duidelijkst wordt dat als het over koopkracht gaat, één van de speerpunten in het programma van haar *Rassemblement National* (RN). Ze lijkt verbaasd als ze te horen krijgt dat niet haar algemene BTW-verlaging op energie, maar juist de cheques voor de minderbedeelden van haar tegenstander de ongelijkheid tegengaan. Ze oogt verloren als Macron haar uitlegt dat de staat alleen de lasten op de lonen in de private sector bepaalt, maar niet de salarissen, waarna haar belofte

van een tien procent inkomensstijging voor de Fransen wel erg hol klinkt.

Het debat: Emmanuel Macron

Macron zou het intussen makkelijker moeten hebben dan in 2017, toen zijn opponent vertwijfeld haar toevlucht zocht bij lukrake opmerkingen om zo maximaal verwarring te zaaien. Maar hij heeft het juist moeilijker, vooral omdat Le Pen zich een gematigder, acceptabeler profiel heeft aangemeten. De scherpe kantjes lijken er bij haar wat af. Zo spreekt ze niet langer over een *Frexit* en worden haar ambitieuze begrotingsplannen niet meer bekostigd door “bezuinigingen op buitenlanders”, maar door te besparen op “dure en zelfs schadelijke bestedingen” – concreter dan dat wordt het niet.

Het is nu aan Macron om aan te tonen dat weliswaar de taal omfloerster is, maar de denkbeelden hetzelfde zijn als bij de vorige gelegenheid. Hij laat zien hoe haar voorstel voor een Europese alliantie van natiestaten het einde van de EU betekent. Hij laat zien hoe voor haar buitenlander, hoofddoek, islamisme en terrorisme op één lijn staan. Hij laat zien hoe haar mildere beweringen tijdens het debat haaks staan op haar stemgedrag en dat van haar partij.

Terwijl Macrons ontmaskeringen onvermijdelijk professoraal overkomen, compenseert hij dat bij de vele malen dat hij zijn tegenstreefster in de rede valt. Die tussenwerpingen lijken regelrecht uit het hart te komen en vormen een prima tegenwicht voor de verheven toon die hij elders aanslaat. Ze zijn

vermakelijk, dat ook. "*Votre programme n'a ni queue, ni tête*", "*Oh, aïe, aïe, arrêtez de tout confondre!*", "*C'est une vision, Madame Le Pen, mais elle est dans le brouillard.*"¹

Macron etaleert ook dit keer weer zijn uitgebreide arsenaal aan retorische middelen. Hij vat regelmatig zijn standpunten samen en ontwart zo constant de kluwen van een debat dat bij het minste geringste dreigt te ontsporen. Datzelfde doet hij bij het begin van elke nieuwe ronde, die hij stevast begint met "*D'abord*" (eerst nog even), waarna hij zijn boodschap van het voorgaande thema er nog eens inhamert, of de argumenten van Le Pen verder ontkracht. Het drijft de gespreksleiders bij tijd en wijle tot pure wanhoop. "School! School is belangrijk!", schreeuwen ze als ze hem naar het volgende onderwerp proberen te bewegen, waar de president nog minutenlang doorgaat over de banen die zijn economisch beleid heeft opgeleverd.

Niets aan Macrons discussietactiek lijkt aan het toeval overgelaten. Zo zou het niet verbazen als zijn licht lispelende manier van spreken een middel is om het publiek aandachtiger te laten luisteren. Als Macron opmerkt hoe weinig Le Pen uiterlijk veranderd is in de afgelopen vijf jaar heeft zelfs de galanterie een dubbele bodem. Hij lijkt te benadrukken hoeveel verantwoordelijkheid hij gehad heeft, hoe hem dat getekend heeft. En zij, wat heeft zij al die jaren gedaan?

Er zit een 'Lloyd Bentsen-Dan Quayle-moment' in ("*Senator, you're no Jack Kennedy*") als Le Pen zich beroept op Charles de Gaulle

en Macron onmiddellijk repliceert: "*Venant d'où vous vous venez, vous ne devriez pas parler du général de Gaulle.*" Hij zegt het achteloos, haast tussen neus en lippen door en het wordt daardoor nauwelijks opgepikt. Maar juist deze aanval is vlijmscherp. *Gelet op waar u vandaan komt, bent u wel de laatste die wat mag zeggen over generaal De Gaulle.* Macron verwijst hier naar de banden die Jean-Marie Le Pen, haar vader, onderhield met de Organisation de l'armée secrète, de terroristische organisatie OAS die zich gewelddadig zette tegen de onafhankelijkheid van Algerije en onder meer drie mislukte aanslagen op toenmalig president De Gaulle pleegde. Na de ontmanteling van de OAS kregen veel van haar leden een warm welkom binnen de gelederen van wat toen nog het Front National heette. Sommigen zouden zich namens de partij kandidaat stellen voor het parlement.

Ook Macron laat kansen liggen. Waarom confronteert hij de RN-frontvrouw, met haar hang naar orde en veiligheid, niet met haar oproep eind 2018 aan de *gilets jaunes* (gele hesjes) om vooral op de Champs-Élysées te gaan protesteren (Europe 1 2018)? Die bewuste zaterdag, de laatste in november, zou uitlopen op één van de meest gewelddadige en vernielzuchtige dagen in een periode van voortdurend protest, waarvan alleen al de materiële schade in de eerste zes maanden zo'n 300 miljoen euro beliep (Roisin 2019).

Waarom wrijft hij haar niet het systematisch frauderen met EU-gelden onder de neus? Al vijf jaar geleden waren zij en andere partijkopstukken veroordeeld tot het terugbetalen

van 900.000 euro, ontvangen voor verzonnen banen en gestoken in lokale campagnes (Bofey 2017). Nu gaat het om ruim 600.000 euro die zijn toegekend voor promotiemateriaal dat nooit het licht heeft gezien, partijbijeenkomsten in Frankrijk die niets met Europa van doen hadden en botweg persoonlijke uitgaven (Malingre 2022).

Waarom haalt hij niet de foto tevoorschijn die Le Pen handenschuddend met Vladimir Poetin laat zien? De foto uit 2017 figureerde prominent in één van haar verkiezingsfolders en moest haar rol als staatsvrouw met internationale allure onderstrepen. 1,2 miljoen exemplaren waren al gedrukt voordat het RN op 24 februari haastig op zoek ging naar een geruisloze versnipperaar (Sud Ouest 2022).

De Russische campagnefinanciering van Le Pen komt wel aan bod. In september 2014, enkele maanden na de annexatie van de Krim, sloot haar partij een lening af van 9,4 miljoen euro bij de First Czech Russian Bank, nauw gelieerd aan de Russische politiek (Alliance for Securing Democracy & C4ADS 2019). De bank gaat in 2016 bankroet, maar de lening wordt overgenomen door het bedrijf Aviazapchast JSC. De Moskouse firma, op een figuurlijke steenworp afstand van het Kremlin, is een exporteur van Russische militaire vliegtuigen en vliegtuigonderdelen. Financiering hoort niet bij haar normale bedrijfsactiviteiten. Als de lening in september 2019 volledig opeisbaar wordt, heeft het RN nog niets van de hoofdsom afgelost. Medio 2020 wordt de lening, waarvan het bedrag inclusief interesten inmiddels is opgelopen

tot 12 miljoen euro, geherfinancierd, nu met een looptijd tot en met 2028 (Dalton 2022).

Macron valt haar op dit punt aan als een bokser zonder variatie in zijn slagenrepertoire. Keer op keer verwijt hij haar dat ze aan de leiband van haar bankier loopt, maar hij blijft aan de oppervlakte. Het lijkt alsof hij terugdeinst voor de details, details die zijn tegenstander in een nog kwader daglicht stellen. En waarom geeft hij geen opsomming van alle alternatieve financieringsbronnen die ze had kunnen aanboren, niet-Franse, niet-Russische banken, microfinanciering, *crowdfunding*, niet in de laatste plaats haar achterban? Met de acht miljoen stemmen die ze in de eerste ronde vergaard had, was 1,50 euro per kiezer genoeg geweest om in één keer van die hatelijke lening af te komen.

Hij vraagt niet door. Hij geeft zo de indruk dat ze geen keuze had en de hand wel moest ophouden bij landen met twijfelachtige regimes. Hij geeft haar de kans te ontsnappen uit een benarde positie, wat ze met verve doet. Ze is een vrije, onafhankelijke vrouw, stelt ze. Haar verzuchting vervolgens dat haar partij arm is, wat daarom nog geen schande is, is een gouden vondst. Macron laat hier een kans voor open doel liggen. Toch hij is de duidelijke winnaar van het debat, zij het dit keer niet via K.O., maar op punten. Het is het unanieme oordeel van de pers over het gehele spectrum. Het levert hem volgens peilingen nog een paar procentpunten extra van de stemmen op.

Vier dagen later wint hij zo de verkiezingen

met een nog wat ruimere marge dan gedacht: 58,5 procent tegenover 41,5 procent. De aanval van nationalistisch populisme in één van de grootste westerse landen is afgeslagen. Hij is gekozen met meer stemmen in de eerste ronde dan elke andere zittende president sinds Mitterand in 1988, de eerste president sinds Chirac in 2002 die herkozen wordt, de eerste president met een regeringsmeerderheid die herkozen wordt sinds De Gaulle in 1965. Het suggereert een eclatante overwinning en het zou het einde van dit verhaal kunnen zijn. Dat is het niet. In zekere zin begint de discussie nu pas echt. Want het echte raadsel van deze verkiezingen is hoe Marine Le Pen dit jaar een beter resultaat heeft weten te bereiken dan vijf jaar geleden.

De raadselachtige groei van Le Pens *Rassemblement National*

Het ligt niet aan het debat. Vriend en vijand zijn het er weliswaar over eens dat Le Pen het er beter van afgebracht heeft dan in 2017, maar ook nu vallen de steken bij bosjes. Ze weet het verschil niet tussen economie en financiën, worstelt met het begrip BTW, ziet de overheid, en niet ondernemers, nieuwe Googles oprichten en heeft de staatsinrichting niet helder. Wie dan bedenkt dat dit de herkansing is waar ze vijf jaar naartoe heeft kunnen werken, vraagt zich af of haar prestatie wel echt beter is dan toen.

Het ligt niet aan Macron. Objectief beschouwd kan hij bogen op een goed parcours. Frankrijk heeft de op één na sterkste groei van de G7-landen gerealiseerd. De nieuwe firma's die het licht gezien hebben en de banen die

erbij gekomen zijn in de voorbije regeerperiode hebben ervoor gezorgd dat voor de Franse kiezer anno 2022 werkgelegenheid niet langer een thema van belang was. Frankrijk vecht harder dan andere landen in Europa tegen economische ongelijkheid. In weinig landen vloeit er meer geld terug naar dan samenleving dan hier, met overheidsuitgaven die 59 procent van het BNP bedragen (The Economist 2022a). Zelfs het pandemiebeleid steekt relatief gunstig af bij de meeste westerse landen. Dat alles bracht de Amerikaanse Nobelprijswinnaar economie Paul Krugman ertoe om Frankrijk uit te roepen tot “*star performer of the pandemic era*” (Krugman 2022).

Toch is er onvrede. Vooral niet-Franse media wijzen naar de arrogantie van Macron, zijn afstand tot het volk. Ze zien daarbij een wezenlijk punt van de Franse aard over het hoofd. Fransers hebben altijd een haat-liefdeverhouding met hun leider, koning of president. Als het goed gaat, is er overdreven veel afstand en respect. Er is een permanent rollenspel aan de gang. Een afstandelijke president beantwoordt simpelweg aan de verwachtingen en Macron is geen uitzondering. Eenmaal verkozen waant elke Franse president zich de Zonnekoning, Willem Frederik Hermans zei het al.

Maar gaat het slecht, en dat gebeurt veel vaker in een land waar klagen en staken nationale volkssporten zijn, dan moet de roerganger voor zijn toekomst vrezen. “*Le vrai souverain, c'est le peuple*” (de ware soeverein, dat is het volk), parafraseerde Le Pen tijdens het debat De Gaulle. Het is een holle frase, een zoethou-

der die niet kan verbloemen dat in vrijwel geen enkel ander westers land de afstand tussen de bevolking en haar staatshoofd groter is. Die bevolking heeft juist zo'n verre soeverein nodig om iemand aan de schandpaal te kunnen nagelen voor al het ongerief dat haar overkomt.

De Fransman stemt niet voor iets of iemand, hij is een tegenstemmer. Je ziet het terug in de partij die als derde uit de bus kwam bij de verkiezingen: La France Insoumise. Je denkt bij die naam aan een actiegroep die net haar eerste schreden op het politieke pad zet. Maar LFI is de kinderschoenen ruimschoots ontgroeid. Het is een gevestigde partij, onder leiding van de doorgewinterde politicus Jean-Luc Mélenchon, die inmiddels de traditionele socialistische partij heeft opgeslokt en de groenen heeft overvleugeld. Welke partij die zo dicht bij de macht staat, die ook wil regeren, kan zichzelf in alle ernst een rebellenpartij noemen? Wie dit alles bij elkaar optelt, begrijpt pas goed wat voor een prestatie het is om in Frankrijk als president herkozen te worden.

Het ligt ook niet aan Le Pen zelf. Nadat ze in 2017 als afgevaardigde van Pas-de-Calais voor het eerst in de *Assemblée nationale* gekozen is, heeft ze zich in die rol opvallend stilgehouden. De spoken die haar vijf jaar geleden al achtervolgden – de relatie met Rusland, fraude met EU-geld – zitten haar nu nog dichter op de hielen. Immigratie, haar stokpaardje, is als verkiezingsthema naar de achtergrond geschoven. De Oekraïne-oorlog is daar niet vreemd aan. Eerder had ze al gebroken met

haar vader, met negationisme en antisemitisme. Na de verkiezingen van 2017 raakt ze ook leidende figuren in haar partij kwijt, zoals haar nicht Marion Maréchal-Le Pen, tot dit jaar het jongste parlementslid ooit en een stemmenmagneet, haar strateeg Florian Philippot, en woordvoerder Nicolas Bay (Buisson 2022).

Ze haakt hier op in door het imago van haar partij te verzachten. De naamsverandering getuigt hiervan. Het Front National wordt op 1 juni 2018 het Rassemblement National. Wat eerst een front aan de rechterbuitenkant was, is nu een verzamelplek die tegen het centrum aanleunt. Het is goedbeschouwd van een wrange ironie. Helemaal vrijwillig gaat die ommezwaai namelijk niet. Precies de twijfel aan de capaciteiten van Le Pen heeft haar stevige concurrentie op de uiterste rechterflank opgeleverd, recent vooral van de politiek journalist en essayist Eric Zemmour. De drukte op rechtsbuiten heeft haar meer naar het midden geduwd. Het heeft haar in bredere kring acceptabeler gemaakt. Zo is haar kans op electoraal succes vergroot, maar competentier is ze daarmee niet geworden.

Botsende wereldbeelden en de vloek van het tweede mandaat

Marine Le Pen heeft het verschil verkleind. Haalde ze in 2017 nog 34 procent van de stemmen, nu was het 41,5 procent. Vreemd genoeg is dat niet haar verdienste, eerder integendeel, terwijl je Macron in zijn eerste *'quinquennat'* (vijfjarig mandaat) al evenmin van falen kunt betichten. De verklaring voor die groei valt te vinden in de resultaten van de eerste ver-

kiezingsronde. Les Républicains en de Parti Socialiste, als politieke erfgenamen van respectievelijk De Gaulle en Mitterand, de partijen die tot enkele jaren terug nog de lakens uitdeelden in de Franse politiek, behaalden samen nog geen 7 procent van de stemmen. De totale score van populisten, radicalen en extremisten, partijen tot voor kort overwegend nationalistisch, anti-EU, anti-NAVO, pro-Rusland, bedroeg 58 procent (The Economist 2022b). Dat is 9,5 procent meer dan in 2017. Slechts éénvijfde van die stijging komt op conto van Le Pen.

Er zijn weinig gelegenheden geweest die de tweespalt in de westerse samenleving beter hebben blootgelegd dan die twee debatten van elk ruim tweeënhalf uur tussen Macron en Le Pen. Beiden symboliseren ze blokken die groter zijn dan hun partijen, groter dan Frankrijk. Er staan twee kampen tegenover elkaar, maar wie precies? De bewakers van een liberaal, democratisch staatsmodel dat bezig is zichzelf opnieuw uit te vinden en een nationalistische, antiglobalistische beweging waarvan niet duidelijk is waar die wil uitkomen? Populisten versus centristen? Het volk tegenover de elite? De *have-nots* tegen de rijken?

Net als Donald Trump in de Verenigde Staten is Marine Le Pen er meesterlijk in geslaagd zich op te werpen als de onwaarschijnlijke voorvechter van de gewone man, haar geprievilegieerde jeugd ten spijt. In dezelfde adem wist ze Macron neer te zetten als de president van de rijken. Het is dan ook niet het geld dat de elite typeert, het is kennis en kosmopolitis-

me. Die confrontatie met de elite speelt zich in bijna elk westers land af, alleen is ze nergens zo zichtbaar als in Frankrijk. Dat heeft te maken met de aureool van het Franse staatshoofd. Maar vooral verpersoonlijkt juist Emmanuel Macron met zijn strijd lust, met zijn visie de hoop van de liberale wereldorde. Die visie heeft wereldburgers nodig, kosmopolieten, zonder ook maar iets af te doen aan vaderlandsliefde.

Haaks daarop staat de stroming met Marine Le Pen als boegbeeld. Die wil zich verschanzen in een monoculturele natiestaat, problemen liggen immers aan het buitenland of aan de vreemdeling. Die zienswijze is niet vol te houden, al is het alleen maar omdat de grote problemen van onze tijd grensoverschrijdend en globaal zijn. Individualisme leidt in dit wereldbeeld intussen een kwijnend bestaan; identiteit en meningen ontleen je vooral aan de groep waartoe je gerekend wordt. Het zijn denkbeelden die uitmonden in illiberale regimes en daar hebben we de duisterste episodes van onze geschiedenis aan te danken.

Toch voelen veel mensen zich thuis bij de simpele remedies van Le Pen. Zij vergeven haar dan grif de gegoede komaf, de lacunes in haar kennis, haar fouten vermomd als alternatieve feiten. Haar groep aanhangers en geestverwanten groeit. Het is een trend die voorlopig nog zal voortduren, als je afgaat op de verkiezingsresultaten per leeftijdsgroep. Macron was de jongste kandidaat van allemaal, maar zijn jeugdig elan is snel verbleekt. Hij heeft zijn herverkiezing aan de 60-plussers te danken. Zonder hen was hij als derde

geëindigd en gestrand in de eerste ronde (The Economist 2022c). Dat debat was er dan nooit gekomen.

De val van Jupiter

Op die gedenkwaardige 12e april 2006 stonden Mitt Romney en Ted Kennedy niet langer als kemphanen tegenover elkaar. Samen hadden ze een algemene ziektekostenverzekering voor de inwoners van Massachusetts erdoor gekregen. Het zou voor beide mannen het hoogtepunt in een lange politieke carrière betekenen. Kennedy glunderde, Romney was zijn oude rivaal als mentor en vriend gaan zien. Zo'n toenadering *across the aisle* valt van Macron en Le Pen of hun respectievelijke opvolgers niet te verwachten. Ze belichamen twee botsende wereldbeelden die met getrokken messen tegenover elkaar staan. Zelfs als ze in debat gaan wordt het nooit een dialoog – ze staan op verschillende etages.

“*Je veux présider le pays*” (ik wil het land regeren), besloot Macron dat eerste debat in 2017. Hij zou het land ook gaan regeren en mag het nog eens vijf jaar doen. Maar wie zijn geslonken voorsprong nu zag, of de meer dan 100.000 mensen die op de 1e mei de straat op gingen om te betogen, of de balkanisering van zijn eigen partij in het zicht van de parlementsverkiezingen van midden juni, zag ook al de voortekenen van wat in Frankrijk fatalistisch de vloek van het tweede mandaat heet (Faye & Lemarié 2022).

Macron zou de parlementsverkiezingen verliezen. Zijn coalitie Ensemble moest 100 zetels, 30 procent, inleveren en verloor de meer-

derheid in de *Assemblée*. In een atmosfeer waarin compromis en consensus verder weg lijken dan ooit, is hij voor zijn beleid veroordeeld tot permanent marchanderen.

Jupiter is van zijn voetstuk gevallen, klinkt het. ‘*Le chevalier de la transformation*’ was te vaag geweest, te passief. Weliswaar had hij de ‘Nieuwe Methode’ gelanceerd en zijn partij omgedoopt tot Renaissance, maar het zijn vooral plannen en ideeën die moeten rijpen. Onze ongeduldige samenleving heeft daar geen tijd voor. Ze wil *instant*-oplossingen voor jarenoude problemen. Daar lijkt geen gebrek aan op de politieke markt. Dat het schijnoplossingen zijn, gelanceerd door dwaallichten van diverse pluimage, valt nog even niet op. Het Rassemblement National was trouwens de grote winnaar van de parlementsverkiezingen. Het zag zijn aantal zetels meer dan vertienvoudigd: van 8 naar 89.

De Titanic, dat is Macron en met hem het westerse politieke bestel waar hij voor staat. Meer en meer ijsschotsen doemen op. Het laveren wordt lastiger. Het gevaar dat we diep wegzinken wordt steeds groter.

Ricus van der Kwast (Amsterdam, 1963) is chemisch technoloog en ondernemer. Hij schrijft regelmatig over actuele onderwerpen in Nederlandse en Vlaamse bladen. Binnenkort verschijnt De aangeslagen toestand, een bundeling van zijn essays. Meer informatie hierover is te vinden op (zijn website): ricus-vanderkwast.nl.

Literatuurlijst

- Alliance for Securing Democracy, C4ADS, *Illicit Influence: Part I. A Case Study of the First Czech Russian Bank*, Washington D.C., 2019.
- Boffey, D., 'Court orders Front National MEPs to repay €600,000 for 'misuse of funds'', *The Guardian*, 16 februari 2017, URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/16/court-orders-front-national-meps-to-repay-600000-for-misuse-of-funds>.
- Buisson, M., 'Présidentielle 2022: Marine Le Pen, cinq ans de dédialisation à bas bruit', *Le Soir*, 22 april 2022, URL: <https://www.lesoir.be/437794/article/2022-04-22/presidentielle-2022-marine-le-pen-cinq-ans-de-dediabolisation-bas-bruit>.
- Dalton, M., 'Marine Le Pen's far-right French party to pay nearly \$13 million to Russian military contractor', *The Wall Street Journal*, 22 april 2022, URL: <https://www.wsj.com/articles/marine-le-pen-s-far-right-french-party-to-pay-nearly-13-million-to-russian-military-contractor-11650644840>.
- Faye, O., Lemarié, A., 'Emmanuel Macron prend le temps de bâtir son nouveau quinquennat, quitte à déstabiliser ministres et élus', *Le Monde*, 3 mei 2022, URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/05/03/emmanuel-macron-prend-le-temps-de-batir-son-nouveau-quinquennat-sur-fond-d-hesitations-et-de-tensions_6124518_823448.html.
- France 24, 'Le DÉBAT – Macron vs Le Pen', *YouTube*, 20 april 2022, URL: https://www.youtube.com/watch?v=PYr4IAjboAE&ab_channel=FRANCE24.
- Horsley, S., 'For Romney, health care fix nothing to brag about', *NPR*, 13 november 2007, URL: <https://www.npr.org/2007/11/13/16232052/for-romney-health-care-fix-nothing-to-brag-about?t=1653834624381>.
- "Gilets jaunes": Marine Le Pen suggère de manifester sur les Champs-Élysées', *Europe 1*, 23 november 2018, URL: <https://www.europe1.fr/politique/gilets-jaunes-marine-le-pen-suggere-de-manifester-sur-les-champs-elysees-3806492>.
- Krugman, P., 'Working out: France's economy is having a good pandemic', *The New York Times*, 14 januari 2022, URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/14/opinion/france-economy-pandemic-socialism.html>.
- Malingre, V., 'Marine Le Pen visée par un rapport de l'Office européen de lutte antifraude', *Le Monde*, 17 april 2022, URL: https://www.lemonde.fr/politique/article/2022/04/17/marine-le-pen-visee-par-un-rapport-de-l-antifraude-europeenne_6122555_823448.html.
- Roisin, J., 'La lourde facture des Gilets jaunes', *Les Echos*, 17 juli 2019, URL: <https://www.lesechos.fr/economie-france/social/la-lourde-facture-des-gilets-jaunes-1038770>.
- The Economist, 'Emmanuel Macron warns Europe: NATO is becoming brain-dead', 7 november 2019, URL: <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-warns-europe-nato-is-becoming-brain-dead>.
- The Economist, 'France looks likely to re-elect Emmanuel Macron', 9 april 2022a, URL: <https://www.economist.com/briefing/2022/04/09/france-looks-likely-to-re-elect-emmanuel-macron>.
- The Economist, 'Thank the elderly for keeping Europe's extremists out of power', 16 april 2022c, URL: <https://www.economist.com/europe/2022/04/16/thank-the-elderly-for-keeping-europes-extremists-out-of-power>.

- The Economist, ‘The race to be the next president of France enters the final stretch’, 16 april 2022b, URL: <https://www.economist.com/europe/2022/04/16/the-race-to-be-the-next-president-of-france-enters-the-final-stretch>.

- ‘Une photo de Le Pen avec Poutine tirée à 1,2 million d’exemplaires dans un tract du RN’, *Sud Ouest*, 1 maart 2022, URL: <https://www.sudouest.fr/politique/marine-le-pen/une-photo-de-le-pen-avec-poutine-tiree-a-1-2-million-d-exemplaires-dans-un-tract-du-rn-9445925.php>.

- Van der Kwast, R., ‘Le Pen zal regeren als reaguurder, terwijl over Macron geen twijfels bestaan’, *HP/De Tijd*, 7 mei 2017, URL: <https://www.hpdetijd.nl/2017-05-07/le-pen-macron-franse-verkiezingen/>.

1. “Uw programma heeft kop noch staart.” “Oei, au, au, houdt u toch eens op met alles door elkaar te halen!” “Het is een visie, mevrouw Le Pen, maar ze is in nevelen gehuld.”

Foto: Hadrian | Shutterstock

Buitenland

Rusland versus Oekraïne

door Marc Jansen

“In Oekraïne zullen ze ooit een monument voor Poetin oprichten als een der stichters van de hedendaagse Oekraïense staat. Want juist hij heeft door zijn politiek en acties Oekraïne definitief afgesneden van Rusland” (Sergej Medvedev, historicus, 2021).

“Zonder Oekraïne houdt Rusland op een Euraziatisch rijk te zijn. Maar als Moskou de controle over Oekraïne herwint, krijgt Rusland automatisch opnieuw de middelen om een machtige imperiale staat te worden die zich uitstrekt over Europa en Azië” (Zbigniew Brzezinski, Amerikaanse specialist voor internationale veiligheid, 1997).

Rekolonisatie

De toestand waarin Oekraïne zich bevindt, baart niet alleen de inwoners zorgen. Het land is onafhankelijk vanaf 1991, het jaar dat de Sovjet-Unie uiteenviel. Op 24 februari 2022 startte Rusland een invasie, die eigenlijk al acht jaar eerder was begonnen. Officieel moet het in de Russische terminologie niet een ‘invasie’ of ‘oorlog’ maar een ‘speciale militaire missie’ heten, maar dat zijn louter woorden. Aangezien Oekraïne niet langer een vazalstaat of tenminste deel van de invloedssfeer van Rusland is, zou je het ook een rekolonisatieproject kunnen noemen.

Rusland is als het Russische Rijk en vanaf

1917 de Sovjet-Unie eeuwenlang een imperiale staat geweest, die ook zijn burens overheerste en nog steeds poogt te overheersen. Ze zijn formeel onafhankelijk, maar dat is in Russische ogen niet echt het geval. Het geldt niet alleen voor Oekraïne, maar ook voor andere republieken van de voormalige Sovjet-Unie: de Baltische landen voelen zich net zo goed bedreigd, ook al zijn ze NAVO-lid.

Opmerkelijk is dat Oekraïne Rusland op geen enkele manier heeft bedreigd of agressief bejegend. De invasie had, volgens het decreet daartoe, tot doel Oekraïne te ‘demilitariseren’ en ‘denazificeren’. Al heeft het land, waar Duitse troepen in de Tweede Wereldoorlog – afgezien van nog veel meer ellende – honderdduizenden joden hebben vermoord, nota bene een president van joodse afkomst.

De invasie volgde op een essay dat de president van Rusland Vladimir Poetin een half jaar eerder op de website van het Kremlin had laten zetten. In dat artikel (verplichte literatuur voor het Russische leger) betoogde Poetin dat Russen en Oekraïners (net als Belarussen, dat is een apart verhaal) ‘één volk, één geheel’ vormen, ze bewegen zich in ‘één historische en spirituele ruimte’. En één politieke ruimte, zou je kunnen aanvullen. Kortom, Oekraïne heeft als staat in de ogen van de Russische president geen bestaansrecht. Het land houdt er zelf een volstrekt andere visie op na, in zijn onafhankelijkheidsverklaring uit augustus 1991 beriep zijn parlement zich juist op de ‘duizendjarige traditie van staatsontwikkeling’ van Oekraïne. Door

‘externe krachten’ zijn Russen en Oekraïners volgens Poetin uiteen geraakt en Oekraïne voert nu ‘als een wapen in andermans handen strijd tegen ons’.

Oekraïne pleegt, tenminste in Poetins woorden die in Rusland wijdverbreid zijn, ‘genocide’ op de Russischtalige bevolking van Oekraïne. In werkelijkheid is in het land een aantal wetten van kracht die het Oekraïens op de eerste plaats zetten, de Russische taal komt pas later. Ook heeft de Oekraïense Orthodoxe Kerk zich losgemaakt van de patriarch van Moskou, Kirill, die zich sindsdien volledig achter zijn president heeft geschaard. Maar de invasie door Rusland gaat gepaard met genocide op een veel grotere schaal en daarbij is juist het Russischtalige deel van de bevolking van Oekraïne het voornaamste mikpunt.

Rusland pakt terug wat het heeft toebehoord

Kennelijk is het veeleer zo dat, zoals Poetin op de 350e geboortedag van zijn voorganger keizer Peter de Grote – 9 juni dit jaar – zei, Rusland ‘terugpakt’ wat het ooit heeft toebehoord. Tussen de negende en de dertiende eeuw bestond in het gebied der Oost-Slaven (de voorvaderen van zowel Russen als Oekraïners) de staat Roes, die zich later – in Russische ogen (Oekraïne denkt daar anders over) – tot Rusland heeft ontwikkeld. Kiev was daarvan de hoofdstad en geldt dus in hetzelfde *narratief* als ‘de moeder der Russische steden’. Uit die tijd stammen de Sofiakathedraal, met zijn prachtige fresco’s, en het Holenklooster. Het grootste deel van

Oekraïne hoorde van de 17e eeuw tot 1917 bij het Russische Rijk. Het heette toen heel denigrerend ‘Klein-Rusland’. Gedurende de tweede helft van de 18e eeuw veroverde het Russische Rijk bovendien de noordkust van de Zwarte Zee op het Ottomaanse Rijk, dat de Russen ‘Nieuw-Rusland’ noemden. In die periode verdeelden Rusland, Oostenrijk en Pruisen ook Polen in drie tranches. Zo kwamen stukken van het westen van het huidige Oekraïne bij het Habsburgse Rijk. Na de revolutie van 1917 vielen ze andermaal aan het herrezen Polen toe. Maar op 23 augustus 1939 sloot Sovjet-leider Jozef Stalin een niet-aanvalsverdrag met de Duitse Führer Adolf Hitler. Als gevolg van deze ‘vierde Poolse deling’ kwam het westen van Polen bij Duitsland en het oosten bij de Sovjet-Unie. Het was tevens het begin van de Tweede Wereldoorlog.

Kort gezegd, ooit maakte Oekraïne deel uit van de multinationale ‘schokzone’ tussen het Russische, het Habsburgse en het Ottomaanse Rijk en placht het voor die rijken de klappen op te vangen. Daarna was het (na een korte periode van onafhankelijkheid) van de revolutie in 1917 tot 1991 een republiek van de Sovjet-Unie.

Poetin baseert zich op de eeuwenoude traditie van zowel het Russische Keizerrijk als de Sovjet-Unie. De tsaren beschouwden Oekraïne niet slechts als ‘Klein-Rusland’, de taal die de ‘Klein-Russen’ spreken noemden ze voorts een dialect van het Russisch. Volgens taalkundigen is het Oekraïens wel degelijk een taal, die ongeveer net zo van het Russisch

verschilt als bijvoorbeeld het Nederlands van het Duits. “In Kiev en ‘Klein-Rusland’ is de slavofilie omgeslagen in oekraïnofilie”, constateerde de chef van de Derde Afdeling (de politieke politie van het Russische Rijk) in 1847. En in 1863 zei de minister van Binnenlandse Zaken van dat rijk Pjotr Valoejev in een instructie voor censoren: “Een eigen Klein-Russische taal heeft nooit bestaan, bestaat niet en zal nooit bestaan”.

Na de revolutie van 1917 kende de Sovjet-Unie eerst een beleid van ‘verinheemsing’ (*korenizatsia*), dat erop was gericht de talen van de nationale minderheden te stimuleren en hun (communistisch gezinde) elite op de been te helpen. Hoewel Moskou het machtscentrum bleef, vond Vladimir Lenin de Russen te chauvinistisch. Zijn politiek wordt door Poetin nu bekritiseerd. Vanaf de jaren 30 werd Lenins beleid door zijn opvolger Stalin omgekeerd. Terwijl hij geboren was in Georgië, voerde die een politiek van russificatie. Hij veroorzaakte ook een hongersnood (in Oekraïne bekend onder de naam ‘Holodomor’), die alleen daar bijna 4 miljoen dodelijke slachtoffers eiste.

Het grensgebied van de Sovjet-Unie – Oekraïne, Belarus, Polen, de Baltische landen en het uiterste westen van Rusland (de ‘schokzone’ dus) – is door Timothy Snyder in 2010 tot de ‘bloedlanden’ gedoopt. De tirannie van Hitler en die van Stalin botsten er en ze werden van beide zijden belaagd. Niettegenstaande het niet-aanvalspact met Hitler en Stalins daaruit voortvloeiende overheersing van Oost-Polen, de Baltische landen

en Bessarabië, werd de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 zelf door Duitsland aangevallen. Na een buitengewoon zwaar begin en met als prijs welhaast 27 miljoen doden (niet alleen Russen, naar verhouding voor een groter deel mensen uit Oekraïne), haalden de Sovjets bij Stalingrad uiteindelijk de overwinning in de Grote Vaderlandse Oorlog. Zo wordt de Tweede Wereldoorlog in Rusland tot op de dag van vandaag genoemd. Op de conferentie van Jalta in februari 1945 kreeg Stalin van zijn nieuwe bondgenoten Winston Churchill en Franklin Roosevelt het groene licht om Oost-Europa te overheersen.

‘Broedervolken’

In 1982 (officieel de 1500e verjaardag van de stad) verrees in een park langs de Dnepr in Kiev een gigantische uit titanium opgetrokken ‘Boog voor de Vriendschap der Volkeren’. Die moest de hechte band tussen de Russische en Oekraïense broedervolken symboliseren. Hij had een diameter van 50 meter en een hoogte van 35 meter. In de Sovjet-jaren gold om te beginnen een beleid van *sblizjenii* (‘toenadering’) tussen de diverse volkeren van de Sovjet-Unie, waarna een *slianiï* (‘versmelting’) moest volgen. Men ging ervan uit dat de andere volken met de Russen zouden versmelten. In die tijd golden de Oekraïners als de jongere partners van de Russen in het bestuur van de Sovjet-Unie.

In 1991 werd Oekraïne onafhankelijk. Tot de ‘oranje revolutie’ van 2004 waren de meeste Oekraïners armlastig. Vooral in het westen en midden van het land dachten ze, in plaats van met Rusland door te gaan, meer te ver-

wachten van een ‘keuze voor Europa’. Maar vervolgens kwamen ze in 2010 toch weer uit bij Viktor Janoekovitsj, die een op Rusland georiënteerd beleid voerde. Hij blies eind 2013, onder druk van Poetin, op het allerlaatste moment een associatieverdrag met de Europese Unie af. Dit bracht de Oekraïners in november van dat jaar andermaal op de been in de zogeheten ‘Euro-Majdan’. In februari 2014 vluchtte Janoekovitsj uit Kiev, hij kwam uiteindelijk in Rusland terecht.

Rusland zag in de Oekraïense machtsovername een ‘*putsch*’ door ‘neonazi’s’. Het maakte van de gelegenheid gebruik om in maart 2014 het schiereiland de Krim te annexeren. In de voorgaande jaren had het plechtig beloofd garant te staan voor de territoriale integriteit van Oekraïne. In ruil gaf Oekraïne goedgelovig de van de Sovjet-Unie geërfde kernwapens op. Het bleef niet bij de annexatie van de Krim. In april van hetzelfde jaar riepen ‘separatisten’ in de Donbas in het oosten van Oekraïne zogeheten ‘volksrepublieken’ uit. In een ‘hybride oorlog’ kregen ze steun van het Russische leger. Hoewel Moskou met een vernietigende oorlog reageerde toen Tsjetsjenië zich dorst af te scheiden, was de reactie heel anders op separatisme in buurlanden. Ruim dertien duizend doden waren het gevolg, afgezien van nog veel meer ellende.

Ons land herinnert zich vooral het (door een Russische ‘Boek’-installatie bewerkstelligde) neerstorten van vlucht MH17 op 17 juli 2014, waarbij 298 mensen omkwamen (voor het merendeel Nederlanders). Duitsland en Frankrijk dachten Oekraïne te hulp te ko-

men en bewogen het vredesonderhandelingen te beginnen met Rusland. Ze liepen uit op een uiterst vage regeling, Minsk-I (september 2014) en Minsk-II (februari 2015). Oekraïne moest de provincies in het oosten ‘autonomie’ verlenen en de controle over de oostgrens overnemen, maar wat de volgorde van een en ander moest zijn, bleef buitengewoon onduidelijk.

Oekraïne heeft in juni 2022 weliswaar de status van kandidaat-lid van de Europese Unie verworven, net als Moldavië (of Moldova, zoals het grootste deel van Bessarabië sindsdien officieel heet). Maar er gaan nog jaren overheen voordat het tot een echt lidmaatschap komt. Eerst moet zijn voldaan aan de zogeheten ‘Kopenhagen-criteria’ uit 1993 en moet Oekraïne ‘stabiele instellingen’ hebben die ‘een democratie, een rechtsstaat, eerbiediging van de mensenrechten en respect voor minderheden garanderen’. Er moet een goed functionerende markteconomie zijn die is opgewassen tegen concurrentie. Oekraïne moet, net als Moldavië, de gemeenschappelijke regelgeving van de Europese Unie overnemen. En de landen moeten (die regel is toegevoegd in 2006) het functioneren van de Europese Unie niet ‘onder druk’ zetten.

De EU heeft vooralsnog geen defensieve functie, dat is de taak van de NAVO. Het NAVO-lidmaatschap is voor Oekraïne nog verder verwijderd. Ondanks vage beloften op een NAVO-top in 2008, waar Poetin de eer genoot als gast te zijn uitgenodigd. De Russische president sprak toen tegenover zijn Amerikaanse ambtgenoot George Bush jr. het dreigement uit dat Oekraïne zou ‘op-

houden te bestaan als staat’ als het inderdaad NAVO-lid zou worden. Europese partners van de VS wisten het Oekraïense lidmaatschap daarna op de lange baan te schuiven. Rusland wil (zo werd in de winter van 2021-2022 duidelijk) dat de alliantie haar troepen zelfs uit de landen terugtrekt die ooit lid waren van het Warschaupact, de Sovjet-tegenhanger van de NAVO na de Tweede Wereldoorlog. Maar Rusland is wel van de ‘strategische partner’ dat het in de jaren na 1991 was, tot ‘de belangrijkste en meest directe dreiging’ geworden, zoals op een NAVO-top in juni 2022 werd vastgesteld. Op die top kwam ook de toetreding van Zweden en Finland tot de NAVO in zicht, twee tot dan toe neutrale landen die door de Russische agressie deze kant op waren geduwd.

Corruptie

Oekraïne doet het beter dan Rusland op de zogeheten ‘*corruption perception index*’, die wordt bijgehouden door de niet-gouvernementele organisatie Transparency International. Oekraïne neemt plaats 122 van 180 landen in (volgens de laatst gemeten stand van 2021), Rusland plaats 136. Oekraïne is dus iets minder corrupt dan Rusland, maar nog altijd veel corrupter dan de meeste EU-landen. Ook de positie van de (zoals ze worden genoemd) oligarchen blijft erg dominant, ze hebben nog te veel politieke invloed. Het land is Rusland ver vooruit waar het om de staat van de democratie gaat en de verkiezingen zijn er veel vrijer. Wel zijn, in de ogen van de EU, de rechten van de Russischtalige gemeenschap achteruit gegaan. De rechtbanken en de ambtenarij zijn weliswaar onafhankelijker dan in Rusland, maar dat is niet

zo moeilijk. De overheid houdt grote staats-ondernemingen op de been. Daar komt de oorlog nog eens bovenop, die gigantische investeringen door de EU nodig zouden maken.

Sinds de Russische invasie van februari dit jaar zijn aan beide kanten tienduizenden soldaten gesneuveld en is een nog hoger aantal gewond geraakt. Ze komen slechts mondjesmaat uit Moskou en Sint-Petersburg, dus in het hart van de Russische macht dringt de 'speciale militaire operatie' (behalve in het officiële televisienieuws) niet echt door. Dagestan en Boerjatië, twee veel armere regio's in de periferie, staan wat gesneuvelde Russische soldaten betreft op nummer één en twee. Op die manier zet Rusland de etnische minderheden onder druk. Zo steunt driekwart van de Russische bevolking Poetin, althans volgens de officiële peilingen. Het is niet de enige reden.

Het aantal Oekraïense burgerdoden valt nog moeilijker te schatten, maar loopt eveneens in de tienduizenden, het resultaat van Russische zogenaamde 'precisie'-bombardementen. Om van de materiële schade nog maar te zwijgen. De Oekraïners uit de gebieden die sinds de invasie in Russische handen zijn, worden naar Rusland gedeporteerd, zo ver mogelijk van hun land vandaan (soms zelfs de kust van de Stille Oceaan of de Arctische gebieden), en door Russen vervangen.

In de zomer waren er tegen de 14 miljoen vluchtelingen, vooral vrouwen, kinderen en senioren (op een bevolking van ruim 44 miljoen, maar Oekraïne bezat in die tijd nog

de door Rusland geannexeerde Krim en de 'volksrepublieken' van de Donbas, die door Rusland drie dagen voor het begin van de invasie 'onafhankelijk' zijn verklaard). Daarvan waren er bijna 7 miljoen naar het buitenland gevlucht, in de eerste plaats naar Polen. Op 6 juli liet de vluchtelingenorganisatie van de Verenigde Naties weten dat het aantal naar het buitenland gevluchte Oekraïners was opgelopen tot welhaast 8,8 miljoen. Eind juli meldde dezelfde organisatie dat er ruim 6 miljoen mensen voor de invasie waren gevlucht naar andere Europese landen (inclusief Rusland); niet allen waren echter geregistreerd.

Ook de Polen hielden de Oekraïners er ooit onder, toen die – in wederzijdse animositeit – het oosten van 'hun' land bewoonden. Dat werd door hen, naar analogie van Klein-Rusland, 'Oost-Klein-Polen' genoemd. Maar sinds het na de Tweede Wereldoorlog, op de landkaart verschoven, een homogene Poolse staat is geworden, is de houding tegenover hen sterk verbeterd: de Polen vrezen Rusland niet minder dan de Oekraïners. De Oekraïense mannen tussen 18 en 60 jaar moeten in hun land blijven om het Russische leger weerstand te bieden. Er sneuvelen dagelijks tussen de 200 en 300 van hen (volgens Oekraïne was dat eind juli verminderd tot 30 per dag). Er zouden, volgens de Oekraïense hoogste militair die dit in augustus, bijna 9.000 Oekraïense militairen zijn gedood. Ook veel Russische soldaten sneuvelen, maar met een aanzienlijk lager inwonertal is Oekraïne sneller door zijn manschappen heen dan Rusland, dat meer dan 140 miljoen inwoners telt.

President Zelensky

Aangespoord door en onder leiding van president Volodymyr Zelensky beantwoordt Oekraïne de Russische agressie fel en moedig. De in Oost-Oekraïne geboren Zelensky, afkomstig uit Kryvy Rih (die stad werd om de invloed van de maffia toentertijd wel het ‘Palermo van Oekraïne’ genoemd) uit een arliegus joods en Russischtalig milieu, was ooit komisch acteur. Tot hij in mei 2019 de president sinds 2014 Petro Porosjenko opvolgde. De twijfel of hij zich tot een goede president zou ontwikkelen, is inmiddels weggesmolten. Ook Poetin heeft hem duidelijk onderschat. Het moreel van de Oekraïense manschappen is aanzienlijk hoger dan van de Russen, hún land wordt immers aangevallen. Oekraïne krijgt wapens van het Westen, maar onvoldoende om Rusland echt in de pan te hakken. Rusland zou, zijn omvang, inwonertal en nucleaire status in aanmerking nemend, eigenlijk een groot overwicht op Oekraïne moeten hebben.

Rusland zet bovendien graan uit de ‘graanschuur van Europa’, zoals Oekraïne wel heet, in als politiek instrument. Het steelt het eerst uit Oekraïense silo’s en onthoudt het vervolgens aan armere landen in Afrika en Azië. Daar dreigt op die manier een hongersnood. Rusland stuurt het in plaats daarvan naar zijn bondgenoot Syrië. Op 22 juli sloten Rusland en Oekraïne weliswaar een *graandeal*, erop neerkomend dat Rusland vier maanden lang Oekraïense havens niet zou bestoken. Maar het idee dat Rusland daarmee ook zijn ambities had bijgesteld werd binnen 24 uur weerproken met een raketaanval van die kant op

Odessa. Niettemin ging men ervan uit dat de deal toch voortgang zou vinden.

Oekraïne maakt zich met enig recht zorgen dat het Westen op den duur moe wordt de Russische agressie te beantwoorden. Dat de West-Europese EU-landen, Frankrijk en Duitsland voorop, een politiek van ‘*appeasement*’ met Rusland verkiezen boven vechten, terwijl Oekraïne vooraan staat. Zoals een ‘Minsk-III’. De EU-landen kost het grote moeite de hoge gas- en olieprijsen te betalen die Rusland vraagt na de Krim-annexatie, de invasie en de daaropvolgende sancties. Dan zou Oekraïne (maar dan lopen we misschien op de feiten vooruit) mogelijk nog meer gebied dan de Krim en de ‘volksrepublieken’ van de Donbas moeten opgeven: het geheel vernietigde Marioepol plus de totale Donbas, misschien komt de noordkust van de Zwarte Zee er nog bij. Wie weet volgt daarna de rest van Oekraïne. En dan?

Rusland voelt zich, behoorlijk overdreven, ‘omsingeld’ door de NAVO. Ruslands gigantische Arctische noordgrens, het grootste deel van de duizenden kilometers tellende zuidgrens en de oostgrens (op de Beringstraat na) zijn dat niet. Paradoxaal heeft het, door de agressie richting Oekraïne, Finland en Zweden (twee tot nu toe ‘ongebonden’ landen) in handen van de NAVO gedreven. China is een uiterst onzekere bondgenoot en heeft zijn eigen belangen, die voor een deel strijdig zijn met die van Rusland (zoals de geschiedenis leert). En het is afwachten of de andere voormalige Sovjet-staten Ruslands dominantie zullen blijven erkennen, Kazachstan dreigt al

een andere kant op te gaan.

Ook verder komt Rusland er niet zonder kleerscheuren vanaf, vooral wat economische krimp betreft. Na een door de overheid georganiseerde poging tot moord op oppositieleider Alexej Navalny van het Fonds ter Bestrijding van Corruptie, zette dezelfde regering hem gevangen. De onafhankelijke maatschappelijke organisaties en sociale media is de nek omgedraaid. “Heel Rusland is één grote speciale operatie”, noteerde de Russische opposant Alexander Snegirjov op 27 februari in zijn dagboek. Er is boven Rusland een nieuw ‘ijzeren gordijn’ neergedaald, wat het welhaast in de positie van Noord-Korea heeft doen belanden. Rusland is trotser op de ‘heldendaden’ uit het verleden dan dat het de bevolking perspectief biedt voor de toekomst. De waarden van de ‘Russische Wereld’ gaan er boven alles. Het lijkt zijn positie van gas- en olieverschafter van de EU en de daaruit

voortvloeiende rijkdom op te willen offeren om het ‘rijk te herstellen’.

Rest de vraag hoe we dit alles vanuit het liberale perspectief moeten duiden. Dat is in principe niet pacifistisch en denkt ook in geopolitieke termen, met daarbij een plaats voor de aanwezigheid van grootmachten. Dit dient wel proportioneel te zijn. Die proportionaliteit lijkt bij de Russische invasie van Oekraïne volledig zoek te zijn, ook met het oog op de aperte leugens waarmee het gepaard gaat (zoals bij MH17, de weigering de invasie bij haar echte naam te noemen, of de slachtoffers die worden gemaakt).

Marc Jansen is de auteur van onder meer Grensland, Een geschiedenis van Oekraïne (Van Oorschot, een nieuwe druk is in de maak).

Waarden en geschiedenis

Sociale rechtvaardigheid als noodzakelijke liberale kernwaarde

door Erik Verweij

125 jaar geleden trad een liberaal kabinet aan dat zo succesvol was, dat dit kabinet later ‘het perfecte kabinet’ zou worden genoemd (Van den Berg 2013, 495 e.v.). Het kabinet-Pierson (1897-1901) heeft onder andere de Woningwet, de Ongevallenwet, de Gezondheidswet, de Kinderwetten en de Leerplichtwet gerealiseerd. Dit kabinet zou bekend komen te staan als het ‘kabinet van de sociale rechtvaardigheid’.

Sociale rechtvaardigheid is vandaag de dag nog steeds een van de liberale kernwaarden van de VVD. Dit lijkt echter steeds minder

vanzelfsprekend. De positie van deze kernwaarde staat regelmatig ter discussie. Welke rol heeft de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid gespeeld in de geschiedenis van de VVD? Wat betekent deze kernwaarde vandaag? Hoe liberaal is deze kernwaarde eigenlijk?

In dit artikel betoog ik dat de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid van groot belang is voor het liberalisme en méér aandacht en waardering zou moeten krijgen dan nu het geval is.

Geschiedenis van sociale rechtvaardigheid

Een korte blik in de geschiedenis van sociale rechtvaardigheid als kernwaarde leert dat zij altijd een plaats heeft gehad in het gedachtengoed van de VVD, maar dat het enthousiasme niet altijd even groot is geweest – en bovendien snel lijkt af te nemen. De kernwaarde van sociale rechtvaardigheid (ook wel ‘gerechtigdheid’) heeft sinds de oprichting in *alle* beginselverklaringen gestaan, hoewel de uitleg en toepassing daarvan niet steeds hetzelfde was. Sterker nog: het beginsel wordt vaak genoemd maar is nooit van een duidelijke definitie voorzien.

Bij de oprichting van de VVD in 1948 werden de kernwaarden “vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigdheid” vastgesteld (VVD 1948). Er moest gestreefd worden naar “maatschappelijke verhoudingen, die sociaal gerechtvaardigd en economisch verantwoord” zijn en wel door middel van “gestage samenwerking van dag tot dag in onderling overleg van alle bevolkingsgroepen”. Deze definitie is behoorlijk algemeen, en bevat een element van een cirkelredentie. Dit leverde dus weinig duidelijkheid op.

Bij de gewijzigde beginselverklaring van 1966 werd het belang van samenwerking opnieuw benadrukt. Daarnaast werd vastgesteld dat maatschappelijke vrijheid slechts kon worden bereikt door deze gestage samenwerking gericht op sociale gerechtigdheid. Sociale gerechtigdheid was zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor maatschappelijke vrijheid (VVD 1966).

In 1980 is de lijst van de kernwaarden van de VVD uitgebreid en gewijzigd. Vanaf dat moment waren de liberale kernwaarden vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, *sociale rechtvaardigheid* en gelijkwaardigheid (VVD 1980). Daarbij hoorden dan de bereidheid om offers te brengen, gelijkwaardige mogelijkheden tot individuele ontplooiing en de gelegenheid om “menswaardige en zinvolle arbeid” te verrichten die moest aansluiten op de wensen, kennis en vaardigheden van het individu.

In de meest recente beginselverklaring uit 2008 zijn de vijf kernwaarden ongewijzigd gebleven, maar is wel een onderlinge rangorde aangebracht: “Uit vrijheid en verantwoordelijkheid vloeien andere liberale beginselen voort: gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid” (VVD 2008). Buiten deze opsomming heeft de kernwaarde sociale rechtvaardigheid geen aandacht gekregen in deze meest recente verklaring. De kernwaarde sociale rechtvaardigheid had dus een véél minder prominente plaats dan zij had in 1980 en daarvoor.

In 2019 schreef toenmalig fractievoorzitter van de Tweede Kamer Klaas Dijkhoff een discussiestuk om het ideologische kompas van de partij te herijken. Dijkhoff opende zijn discussiestuk door enkele leidende principes vast te stellen: vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en *wederkerigheid* (Dijkhoff 2019). De kernwaarde van sociale rechtvaardigheid had hij dus omgedoopt tot wederkerigheid, een “(..) relationeel principe waarin het on-

geschreven sociaal contract, de voorwaarden van lidmaatschap van onze samenleving, vorm krijgt.” Kort gezegd mag je meer verwachten van de samenleving als je er meer aan bijdraagt of daadwerkelijk meer nodig hebt.

Hoewel Dijkhoff dat niet uitdrukkelijk zo schrijft, lijkt het erop dat het idee van ‘wederkerigheid’ een beperking inhoudt ten aanzien van de kernwaarde ‘sociale rechtvaardigheid’. Er ligt zowel in de uitleg van Dijkhoff als in de normale betekenis van het woord meer nadruk op de verantwoordelijkheid iets terug te doen of te geven aan de samenleving. Wederkerigheid verwijst naar de *plicht* bij te dragen aan maatschappelijke voorzieningen, en minder op het *recht* op maatschappelijke voorzieningen. Dijkhoff bepleit uitdrukkelijk dat sociale voorzieningen niet uit de lucht komen vallen en dat mensen gestimuleerd moeten worden om bij te dragen aan de samenleving. In de woorden van de Amerikaanse president John F. Kennedy tijdens zijn inauguratiespeech in 1961: “(..) *ask not what your country can do for you – ask what you can do for your country.*”

Het discussiestuk van Dijkhoff kreeg veel pennen in beweging, binnen en buiten de VVD. In een eerdere editie van *Liberale Reflecties* verdedigden Niek Kok en Reinout Woittiez dat Dijkhoff de spijker op zijn kop had geslagen door te kiezen voor wederkerigheid (Kok & Woittiez 2019). Wederkerigheid zou als liberale kernwaarde meer doeltreffend zijn dan sociale rechtvaardigheid.

Kok en Woittiez bepleitten dat wederkerigheid beter aansluit op de kernwaarde van gelijkwaardigheid, omdat mensen in een wederkerigheidsrelatie elkaar op gelijkwaardige voet behandelen. Daarnaast zou een sterker beroep worden gedaan op ieders actieve inzet en daarmee verantwoordelijkheid. Deze actieve inzet zou de kern van het liberalisme betreffen, zo betogen Kok en Woittiez.

In deze bijdrage bepleit ik dat sociale rechtvaardigheid als liberale kernwaarde meer waarde toevoegt dan wederkerigheid. Deze kernwaarde voegt meer toe omdat zij niet slechts een uitvloeisel is van de andere kernwaarden, en juist een bredere en belangrijke zelfstandige betekenis heeft.

Wat is sociale rechtvaardigheid?

Er is niet één eenduidige definitie te geven van het begrip sociale rechtvaardigheid. De term is eerder een breed begrip dat verschillende uitgangspunten omvat over hoe de baten en lasten van sociale interacties moeten worden verdeeld onder individuen. Het is wel mogelijk om enkele uitgangspunten van sociale rechtvaardigheid vast te stellen, waarbij de ene meer aansluit bij het wereldbeeld van een klassiek-liberaal en de andere beter past bij een sociaal-liberaal. Sommige uitgangspunten hebben zelfstandige betekenis, andere vallen ook onder bestaande kernwaarden. Alleen als tot een bepaalde hoogte aan deze uitgangspunten is voldaan, kan worden gesproken van een sociaal rechtvaardige samenleving:

Voor wat, hoort wat. Als jij als individu ge-

bruikmaakt van een maatschappelijke voorziening, dan is het rechtvaardig dat jij een tegenprestatie moet leveren. Dit uitgangspunt komt dicht in de buurt van wat sommigen wederkerigheid zouden noemen, of de definitie die Dijkhoff lijkt te bepleiten.

Wie zich misdraagt, krijgt straf. Als jij de regels overtreedt – zeker als je daarbij een inbreuk maakt op de rechten van anderen – dan is het rechtvaardig dat je daarvoor wordt gestraft. Het doel daarvan is niet alleen preventie, maar ook rechtsherstel en vergelding – een legitieme wens om het evenwicht te herstellen tussen dader, slachtoffer en samenleving.

Zonder wet, geen straf. De regels die voorschrijven wat rechtvaardig is en wanneer de overheid mag optreden, moeten helder zijn en consequent worden toegepast. Rechtsgeleerden zouden dit uitgangspunt het legaliteits- of rechtszekerheidsbeginsel noemen. Overigens is het daarbij belangrijk op te merken dat niet iedere rechtsregel rechtvaardig is, en consequente toepassing van een onrechtvaardige rechtsregel blijft onrechtvaardig.

Eerlijk delen van lasten. Als er belasting moet worden opgehaald om collectieve uitgaven zoals defensie, zorg, sociale zekerheid en infrastructuur te betalen, dan is het rechtvaardig dat sterke schouders meer bijdragen. Onrechtvaardige ongelijkheid moet worden beperkt. Als er onrechtvaardige ongelijkheid bestaat tussen groepen mensen en die ongelijkheid structurele oorzaken heeft, dan

kan het rechtvaardig zijn dat de overheid optreedt om deze ongelijkheid te beperken. Dit uitgangspunt wordt later in deze bijdrage nader uitgewerkt.

Eerlijke kans op succes. In een ideale rechtvaardige samenleving heeft iedereen in beginsel dezelfde kans en mogelijkheid om het beste uit zichzelf te halen. Het is vervolgens een individuele verantwoordelijkheid is om iets met die kans te doen, maar het is wenselijk dat de overheid optreedt als kansongelijkheid bestaat.

Inzet moet lonen. Als jij je in een liberale samenleving inzet om het beste uit jezelf te halen, dan is het rechtvaardig dat je daarvoor wordt beloond. Er zullen altijd individuele situaties denkbaar zijn waarin dat onverhoopt niet zo uitpakt, maar structurele belemmeringen die dit uitgangspunt in de weg staan, zijn in een sociaal rechtvaardige en liberale samenleving onwenselijk.

Onrechtvaardige ongelijkheid

Het uitgangspunt met betrekking tot de (on)rechtvaardige ongelijkheid vraagt extra aandacht, omdat het liberalisme een gespannen relatie heeft met het begrip ‘gelijkheid’. Vorig jaar nog verscheen een lezenswaardige bundel van de TeldersStichting over liberale perspectieven op ongelijkheid (De Beaufort e.a. 2021). In de context van deze bijdrage is het belangrijk om vast te stellen welke vormen van ongelijkheid mogen bestaan in een liberale en sociaal rechtvaardige samenleving.

Het is eerst belangrijk om vast te stellen dat

ongelijkheid op *zichzelf* géén probleem vormt voor liberalen. Sociale of maatschappelijke ongelijkheid kan namelijk voortkomen uit individuele, in vrijheid gemaakte keuzes. Mensen hebben nu eenmaal verschillende voorkeuren, wensen, smaken, dromen, talenten en ambities. Daaruit vloeien vanzelfsprekend verschillende uitkomsten voort en dat is voor liberalen op zichzelf geen probleem (Van Hees 2021, 16). Een samenleving waarin een overheid gelijke uitkomsten afdwingt omdat gelijke uitkomsten op *zichzelf* een deugd zouden zijn, is geen liberale samenleving maar een gelijkheidsdictatuur.

Het is wel belangrijk om te kijken naar de oorzaak van ongelijkheid. Het valt vanuit het liberale gedachtegoed goed te verdedigen dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen *rechtvaardige* ongelijkheid en *onrechtvaardige* ongelijkheid. De kwalificatie van de rechtvaardigheid van ongelijkheid hangt af van de oorzaak van de ongelijkheid.

Ongelijkheid is rechtvaardig als deze wordt veroorzaakt door relevante verschillen tussen individuen. Wanneer iemand de keuze maakt om hard te werken, een risico te nemen en een onderneming te beginnen, of de tijd neemt om zich ergens in te specialiseren, dan vinden liberalen het volstrekt logisch dat iemand daarvan de vruchten plukt. Deze ruimte om te groeien en de middelmaat te ontstijgen maakt dat individuen bereid zijn om te investeren in zichzelf en hun eigen toekomst, en voorkomt dat een bemoeizuchtige overheid zich te snel met privébezit bemoeit.

Rechtvaardige ongelijkheid kan ook ontstaan door verschillen waar mensen niet zelf voor gekozen hebben. De meeste liberalen zullen het volstrekt rechtvaardig vinden dat iemand met een groot talent of gezond stel hersens daarvan de vruchten plukt. Er bestaat ook zoiets als een natuurlijke loterij – en de verschillende uitkomsten die daaruit voortvloeien zijn niet per definitie onrechtvaardig. Het zou dan ook onwenselijk zijn als de overheid regelmatig zou optreden door alle winsten en verliezen uit de loterij van het leven te herverdelen op een manier die zij op dat moment eerlijk of rechtvaardig vindt.

Ongelijkheid is onrechtvaardig als deze wordt veroorzaakt door structurele verschillen die in een liberale en rechtvaardige samenleving niet relevant zouden moeten zijn voor de kans op welvaart – maar dat in de praktijk toch blijken te zijn. Wanneer een groep mensen structureel *minder* kans heeft om succesvol te worden dan een andere groep, dan vinden veel liberalen dit (mijns inziens terecht) problematisch. Het kan dan gaan om vormen van uitsluiting of structurele achterstanden binnen groepen met een gedeelde eigenschap, zoals etniciteit, geboorteplaats, of sekse. Het kan ook gaan om omstandigheden die juist buiten die groep liggen. Denk daarbij aan een markt die niet goed functioneert voor een bepaald deel van de samenleving, fiscale maatregelen die onwenselijke effecten hebben, of ongelijke toegang tot zorg of onderwijs.

Veel liberalen zullen erkennen dat de over-

heid (op enig moment) mag ingrijpen om onrechtvaardige ongelijkheid te beperken of te compenseren. John Rawls schreef in 1971 het invloedrijke werk *A Theory of Justice*. Rawls betoogde dat ongelijke uitkomsten alleen acceptabel zijn als de onderkant van de samenleving beter af is door deze ongelijkheid dan deze zou zijn geweest bij volledige gelijkheid (Rawls 1971). Rawls ging zo ver in zijn opvattingen, dat hij betoogde dat individuen geen morele aanspraak hebben op hun aangeboren talenten en daarom ook geen recht hebben op de vruchten daarvan. Eenvoudig gezegd zou Rawls ongelijkheid kwalificeren als “onrechtvaardig, tenzij...”.

Veel andere liberalen zullen behoorlijk de kriebels krijgen van deze opvattingen. Zo ook Robert Nozick, wie in 1974 *Anarchy, State and Utopia* schreef als kritiek op het werk van Rawls. Nozick betoogde dat ongelijkheid rechtvaardig is zolang mensen hun welvaart op een rechtmatige manier hebben verkregen (Nozick 1974). Als mensen niet uit zichzelf bereid zijn om anderen te ondersteunen maar daartoe door een overheid worden gedwongen, dan is feitelijk sprake van dwangarbeid. Nozick zou ongelijkheid kwalificeren als “rechtvaardig, tenzij...”.

De vraag beantwoorden of in een concreet geval sprake is van onrechtvaardige ongelijkheid, is buitengewoon ingewikkeld. Het vraagt een subjectief waardeoordeel om te bepalen welke oorzaken ongelijke uitkomsten rechtvaardigen en welke oorzaken dat niet doen. Rawls en Nozick zijn beiden liberalen, maar zullen het niet vaak met elkaar

eens zijn geweest als zij deze vraag zouden moeten beantwoorden. Bovendien heeft ongelijkheid zelden één oorzaak. Dat betekent dat ongelijkheid deels rechtvaardig en deels onrechtvaardig kan zijn. Hoe moet daarmee worden omgegaan? Is het überhaupt aan de overheid om dit subjectieve waardeoordeel te vellen en daarnaar te handelen? Moet ongelijkheid worden gecompenseerd door de onderkant te ondersteunen, door de opbrengst te herverdelen of juist door de bovenkant te beperken? Dit zijn legitieme vragen waar verschillende liberalen uiteenlopende antwoorden op zullen hebben. Maar dát de vraag van (on)rechtvaardige ongelijkheid voor liberalen relevant is, is zeker.

Het belang van sociale rechtvaardigheid boven wederkerigheid

Het punt van voorgaande beschouwing is dat de kernwaarde van sociale rechtvaardigheid meer ruimte laat voor de belangrijke discussie over (on)rechtvaardige ongelijkheid dan de kernwaarde van wederkerigheid. Deze ruimte is nodig, omdat de kernwaarde wederkerigheid onvoldoende kans biedt om onrechtvaardige ongelijkheid te compenseren.

Wederkerigheid heeft een engere, beperktere betekenis dan sociale rechtvaardigheid. Wederkerigheid betekent dat niets zomaar uit de lucht komt vallen en dat bepaalde verantwoordelijkheden en plichten bestaan voor mensen die gebruikmaken van voorzieningen (Dijkhoff 2019). De nadruk ligt op de verantwoordelijkheid om bij te dragen. Dat is op zichzelf natuurlijk geen verkeerd

idee en bij uitstek een liberaal principe (Kok 2019). Het idee van sociale rechtvaardigheid is echter breder. Er kan pas worden gesproken van sociale rechtvaardigheid als ook onrechtvaardige ongelijkheid wordt beperkt en mensen bereid zijn om daar iets voor in te leveren. Een aantal voorbeelden kan dit onderscheid verduidelijken.

Volgens het idee van wederkerigheid is erfbelasting onwenselijk. Waarom zou iemand belasting moeten afdragen over een rechtmatig verkregen erfenis, terwijl daar niet rechtstreeks iets tegenover staat? Vanuit het idee van sociale rechtvaardigheid valt hier veel op af te dingen, óók vanuit het liberale gedachtegoed. Het valt goed te verdedigen dat het onrechtvaardig is dat je meer belasting afdraagt over een salaris waar je hard voor werkt, dan over een ontvangen erfenis waar geen hard werk tegenover heeft gestaan (althans, van de ontvanger). Er kan op deze manier een onrechtvaardige ongelijkheid ontstaan, omdat kinderen met rijke ouders nog eens extra wind in de zeilen krijgen. John Stuart Mill schreef al in 1848 dat erfbelasting een rechtvaardige belasting is: “(..) *those who have inherited the savings of others have an advantage which they may have in no way deserved, over the industrious whose predecessors have not left them anything; I not only admit, but strenuously contend, that this unearned advantage should be curtailed, as much as is consistent with justice to those who thought fit to dispose of their savings by giving them to their descendants*” (Mill 1848, 307).

Een ander voorbeeld. Volgens het idee van

wederkerigheid is privaat onderwijs niet problematisch. Waarom zouden mensen die op een eerlijke manier hebben gespaard hun geld niet mogen uitgeven aan kwalitatief goed onderwijs voor hun kinderen? Vanuit het idee van sociale rechtvaardigheid valt hier een zinnige discussie over te voeren. Als het voor kinderen uit kapitaalkrachtige gezinnen veel makkelijker wordt om successen te behalen en zichzelf te ontwikkelen dan voor kinderen uit arme gezinnen, dan is dat niet rechtvaardig tegenover die groep. Ook is in de praktijk geen sprake meer van eerlijke kansen op succes, als één groep structureel begint met een voorsprong op de andere groep.

Een laatste voorbeeld. Volgens het idee van wederkerigheid hoeft de overheid niet in te grijpen als buitengewone marktomstandigheden ongelijkheid versterken. Dat kan echter wel degelijk problematische ongelijkheid opleveren, bijvoorbeeld op de woningmarkt. De staat van de woningmarkt is immers van groot belang voor de mate van vermogensongelijkheid binnen ons land.

Vanuit wederkerigheid is het geen probleem dat iemand die op een eerlijke manier een huis heeft gekocht deze woning door de krapte op de woningmarkt in korte tijd in waarde ziet verdubbelen. Het maakt daarbij vanuit het idee van wederkerigheid niet uit of iemand daardoor een veel gunstigere positie heeft verkregen dan iemand die geen vrije toegang had tot de woningmarkt als gevolg van diezelfde krapte. De huizenbezitter heeft namelijk netjes betaald voor zijn woning en ook allerlei risico's gedragen, en dus is het geen probleem

dat hij profiteert van de waardeestijging. Vanuit liberaal oogpunt kun je daarentegen óók betogen dat in een overspannen markt oneerlijke kansen op succes bestaan. De ongelijke uitkomsten die daaruit voortvloeien, kun je dan niet verklaren en rechtvaardigen met verschillen die relevant zouden moeten zijn voor de kans op succes, zoals inzet of talent van de winnaars. De ongelijke uitkomsten zijn dan namelijk mede het gevolg van een spel waarbij niet alle deelnemers dezelfde kansen hadden. Om overheidsingrijpen gericht op het beperken van deze ongelijkheid te rechtvaardigen, is het idee van wederkerigheid ongeschikt, en het idee van sociale rechtvaardigheid noodzakelijk.

Het voorgaande is geen pleidooi om over te gaan tot het verhogen van erfbelasting, het verbieden van privaat onderwijs of het heffen van een belasting op overwaarde bij de verkoop van een woning. Daar zijn namelijk vanuit liberaal oogpunt ook heel zinnige bezwaren tegen aan te voeren. Heeft de erflater niet de vrijheid om zelf te beschikken aan wie hij zijn of haar vermogen nalaat? Heeft de ouder niet het recht om zijn eerlijk verdiende vermogen te gebruiken om het beste onderwijs voor zijn of haar kind te betalen? Wordt de huizenbezitter niet ongelijkwaardig behandeld door een belasting te heffen die huurders niet hoeven te betalen? Het punt van deze bijdrage is echter: als wij als liberalen deze situatie *uitsluitend* zouden beoordelen op basis van het criterium van wederkerigheid, dan zouden wij de ongelijkheid in voornoemde drie voorbeelden *altijd* moeten accepteren. Als wij de voornoemde situaties daarentegen

beoordelen op basis van het criterium van sociale rechtvaardigheid, dan zijn er wel degelijk grenzen denkbaar waarbij overheidsoptreden gerechtvaardigd wordt om sociale rechtvaardigheid af te dwingen. Ik meen dat het goed is dat liberalen een gesprek kunnen hebben over deze grens.

Het voorgaande is ook geen pleidooi om het idee van wederkerigheid uit het liberale vocabulaire te verwijderen. Wederkerigheid is één van de draagmuren van een samenleving die sociaal rechtvaardig kan worden genoemd. De essentie van een draagmuur is dat deze onmisbaar is, maar pas écht waardevol is wanneer die gecombineerd wordt met andere draagmuren. Denk daarbij aan het hebben van bepaalde rechten, en het rechtvaardig verdelen van collectieve lasten en lusten. Voor het bestaan van deze draagmuren is het noodzakelijk dat sociale rechtvaardigheid behouden wordt als liberale kernwaarde, en niet wordt uitgekleeft tot slechts nog wederkerigheid resteert.

Conclusie

Wederkerigheid is een liberaal principe dat belangrijk en waardevol is, maar het zou onwenselijk zijn om sociale rechtvaardigheid helemaal uit het lijstje van liberale kernwaarden te verbannen. Er zijn veel situaties denkbaar waarin het zeer liberaal is als een overheid optreedt om onrechtvaardige ongelijkheid te beperken. De kernwaarde sociale rechtvaardigheid is daar beter voor geschikt dan de kernwaarde wederkerigheid. Wederkerigheid is bovendien één van de onderdelen van sociale rechtvaardigheid.

Erik Verweij is gemeenteraadslid in Rotterdam en advocaat op het gebied van contracten- en aansprakelijkheidsrecht.

Literatuurlijst

- De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021.
- Van den Berg, J. Th. J., Vis, J.J., *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946*, Amsterdam, 2013.
- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.
- Van Hees, M., Wissenburg, M., 'Inleiding: gelijkheid voor liberalen', in: De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021, pp. 7-30.
- Kok, N., Woittiez, Z., 'Wederkerigheid', *Liberale Reflecties*, 2019, nr. 2, pp. 26-36.
- Mill, J.S., *Principles of Political Economy*, Londen, 1848.
- Nozick, R., *Anarchy, State and Utopia*, New York, 1974.
- Rawls, J., *A Theory of Justice: Revised Edition*, Cambridge, 1971.
- Van der Velde, M. 'Inkomen en vermogen', in: De Beaufort, F., Van Schie, P., Wissenburg, M. red., *Vershil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, 's-Hertogenbosch, 2021, pp. 31-55.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1948.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1966.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Enschede, 1980.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.

Een geschiedenis van het liberalisme in België in vogelvlucht

door Hans Mojet

Bespreking van Corentin de Salle en Jimmy Koppen red., Vrijheid & vooruitgang: 175 jaar liberale partij in België, Eik Uitgeverij, Antwerpen, 2021, ISBN 9789463580557.

Op 14 juni 1846 werd in de gotische zaal van het stadhuis het programma van de Liberale Partij goedgekeurd. De eerste politieke partij van België was daarmee een feit, vijf jaar nadat Eugène Defacqz in Brussel de eerste permanente liberale kiesvereniging had opgericht. De nieuwe partij was een los verband. Het zou namelijk nog tot 1920 du-

ren alvorens de partij een voorzitter kreeg. Niettemin was de oprichting een markant feit. In Nederland zou het namelijk nog tot 1885 duren, alvorens het eerste liberale partijverband, de Liberale Unie, zou worden opgericht.

De voorgeschiedenis van de oprichting van de Liberale Partij en haar geschiedenis sindsdien worden beschreven in een rijk geïllustreerd overzichtswerk. De diverse auteurs schetsen de historie daarin op een toegankelijke wijze aan de hand van diverse the-

ma's. Bij elk thema wordt aandacht besteed aan één of meer markante liberalen die een prominente rol speelden.

Het boek start met een korte beschrijving van de geschiedenis van de Liberale Partij en haar opvolgers. Na alle thematische hoofdstukken eindigt het met een reeks korte biografieën van prominente liberalen door de geschiedenis heen, de grondleggers (1846-1913) en voorzitters (1913-2021) van de liberale partij.

Het boek begint met een voorwoord van Charles Michel (voorzitter van de Europese Raad) en de Belgische, Nederlandse en Luxemburgse minister-presidenten Alexander De Croo, Mark Rutte en Xavier Bettel. Zij stellen vast hoe de geschiedenis van de Liberale Partij verweven is met de geschiedenis van België, maar ook op bepaalde ogenblikken met de geschiedenis van de respectievelijke buurlanden. Niet alleen omdat de drie landen een lange geschiedenis delen, maar omdat de geschiedenis van de Belgische liberale partij onderdeel is van de geschiedenis van het Europese liberalisme dat de drie landen vorm heeft gegeven. Zij verwijzen daarbij naar de prominente rol die het liberalisme heeft gespeeld in de secularisatie, democratisering en de economische ontwikkeling van Noordwest-Europa. Ook memoreren zij de bepalende rol die de liberalen speelden bij de ontwikkeling van de staat België en de welvaarts-groei die België voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog tot één van de leidende industriënatieën in de wereld maakte. Al deze thema's worden in de afzon-

derlijke hoofdstukken nader uitgewerkt. Dit smaakt naar meer. Het boek levert interessant vergelijkingsmateriaal op dat zich leent voor nader onderzoek waarbij het zelf een bruikbare basis vormt.

Het aardige aan het overzichtswerk is dat het een co-productie is van de Vlaamse en Waalse liberalen. De geschiedenis houdt zodoende niet op in 1972, het jaar waarop de wegen van de Vlaamse en Waalse liberalen scheidden. De partijontwikkeling aan met name Waalse kant in de jaren 70 was soms woelig, maar leidde tot respectievelijk de huidige Open VLD en de Mouvement Réformateur. Deze ontwikkelingen, ook na de splitsing, worden in het historisch overzicht en in de thematische hoofdstukken op een harmonieuze manier beschreven.

Een 'korte historiek' van de Liberale Partij

Waar *Vrijheid & vooruitgang* de oprichting van de Liberale Partij in 1846 als startpunt neemt, werd in een vorig groot overgangswerk, *200 jaar Belgisch liberalisme* (uit 1989) het jaartal 1789 als startpunt genomen.¹ In dat jaar verwierpen de voorlopers van de katholieke partij en liberalen gezamenlijk het gezag van keizer Jozef II. De auteurs laten de beschrijving van de rol van de liberalen in de Belgische geschiedenis en de aanloop daarvan ook in dit jaar beginnen. Ze beginnen met enkele lessen uit 175 jaar liberalisme in België:

Ten eerste, de liberalen hebben altijd tegen de vijanden van de democratie gevochten. Deze

les wordt nader uitgewerkt in de beschrijving van de bijdrage van de liberalen aan de democratie in België. Ten tweede, liberalen kunnen grondig van mening verschillen: de partij was lange tijd niet meer dan een aantal liberale verenigingen naast elkaar. Ten derde, liberalen durven tegen hun eigenbelang in te gaan. Zo maakten zij zich hard voor het algemeen stemrecht, terwijl zij daarvan electoraal allesbehalve profiteerden.

Op diverse momenten geven de liberalen de toon aan en lopen zij voorop. Zij speelden een prominente rol in de revolutie in 1830 die tot de Belgische onafhankelijkheid zou leiden. De Grondwet die zou worden opgesteld in 1831 werd wel gekenschetst als 'de meest liberale grondwet ter wereld'.

Ook de oprichting van de eerste politieke partij 15 jaar later met vaststelling van een gemeenschappelijk programma vormde zo'n moment. In de zes artikelen van dit programma werd de blik duidelijk op de toekomst gericht. De liberalen zouden zich inzetten voor uitbreiding van het kieskorps, onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag, organisatie van publiek onderwijs op alle niveaus, intrekken van reactionaire wetten, verhoging van het aantal vertegenwoordigers en senatoren en verbetering van de leefomstandigheden van arbeiders en armen. Waar na de onafhankelijkheid de liberalen en katholieken de eerste periode samenwerkten in unionistische regeringen, trad in 1847 de eerste homogeen-liberale regering aan met als meest prominente leden Charles Rogier en Walthère Frère-Orban. Deze rege-

ring hervormde onder meer de kieswet en het onderwijs, richtte de Nationale Bank op en verbeterde de infrastructuur.

Een later moment waarop de liberalen voorop lopen is in 1940 wanneer Jane Brigode de eerste vrouwelijke voorzitter van de Liberale Partij wordt. Ze bekleedt de functie tweemaal (clandestien) tijdens de oorlog. Des te markanter, omdat vrouwen in België pas in 1949 het stemrecht kregen voor het parlement, waar ze dat voor gemeenteraden al sinds 1920 bezaten. Met Sophie Wilmès zouden de liberalen een eeuw later (2019-2020) ook de eerste vrouwelijke minister-president van België leveren.

Grondwet en visies op de Staat en natie vanuit liberaal perspectief

De Belgische Grondwet werd wel gezien als de 'liberaalste grondwet ter wereld' vanwege de bijna ongekende vrijheden die daarin aan burgers werden toegekend. Dit betrof onder meer de persvrijheid, vrijheid van vergadering en vrijheid van petitie. Daar staat tegenover dat de grondwet amper democratisch kan worden genoemd gelet op het zeer beperkte kiezerskorps. Ook de persvrijheid was tot 1848 nog aan de nodige beperkingen gebonden.

In de jaren na vaststelling van de Grondwet gaat de katholieke kerk zich steeds assertiever opstellen. Dat leidt aan liberale kant tot een tegenreactie, waardoor er een einde komt aan de unionistische regeringen. De liberalen stellen zich steeds antiklerikaler op, wat later tot uiting komt in onder meer de

schoolstrijd, maar ook in discussies over het burgerlijk gezag bij huwelijken en begrafenissen.

De plaats van het Nederlands en de verhouding tussen beide taalgemeenschappen zouden ook een steeds prominenter plaats in de discussies gaan nemen. De liberale partijtop had echter niet altijd oren voor de Vlaamse eisen. Omer Vanaudenhove, de partijvoorzitter die met de omvorming van de Liberale Partij naar de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang in 1961 een belangrijke verruimingsoperatie uitvoerde en de partij ook openstelde voor katholieken, was erg terughoudend tegenover communautaire oprispingen. Hij vreesde dat het met de toe-

nemende conflicten tussen de taalgemeenschappen steeds lastiger zou worden om oplossingen te vinden voor de grote nationale vraagstukken. Uiteindelijk zouden er vanaf 1972 aparte liberale partijen optreden.

In volgende hoofdstukken komen de economische politiek en de verhouding tussen liberalen en levensbeschouwelijke kwesties aan de orde. In eerstgenoemd hoofdstuk wordt stilgestaan bij de rol van de liberalen bij de ontwikkeling van industrie en handel in de nieuwe staat België. Ook de belastingpolitiek komt aan de orde evenals de sociale component van de economische politiek. Een apart hoofdstuk wordt gewijd aan de liberalen en de totstandkoming van de sociale zekerheid. Na het noemen van enkele sociale verworvenheden ingevoerd door liberale regeringen in de 19e eeuw, zoals oprichting van de Pensioendienst en een spaarkas, erkenning van vakbonden en het stakingsrecht en de eerste wet op sociale woningbouw (1867) wordt een sprong gemaakt naar de periode in en kort na de Tweede Wereldoorlog. Roger Motz, partijvoorzitter vanaf 1944, laat zich inspireren door de ideeën van de Britse econoom en liberaal politicus William Beveridge. In een essay over een nieuwe liberale doctrine pleit Motz voor het erkennen van economische en sociale rechten zoals het recht op werk en op een geschikte woning en goede voeding. In juni 1945 keurde de Liberale Partij een sociaal handvest goed, geïnspireerd door de ideeën van Motz. Ook komt in het hoofdstuk de Liberale vakbondskoepel ter sprake (ACLVB) die in 2021 over 298.000 leden beschikte, waarvan zich in Nederland

geen evenknie bevindt. In het hoofdstuk over liberalen en levensbeschouwelijke kwesties komt de onderwijspolitiek uitvoerig aan de orde, waaronder het optreden van de eerste minister van Openbaar Onderwijs Pierre van Humbeeck (1878-1884). Liberale ministers zouden zich steeds hard maken voor de positie van het openbaar onderwijs in tegenstelling tot het vrije, gesubsidieerde (katholieke) onderwijs. Van later tijd is de inzet van liberalen voor legalisatie van abortus (1990) en euthanasie (2002).

De liberalen en de democratie

Zoals vermeld stond uitbreiding van het kiesrecht al in 1846 in het eerste liberale programma. De mate waarin deze uitbreiding gestalte moest krijgen, verdeelde de liberalen net als in Nederland. Gedurende de 19e eeuw dienden liberale parlementariërs diverse voorstellen in tot uitbreiding van het kiesrecht. Er tekent zich een tegenstelling af tussen de zogeheten doctrinairers, tegenstanders van uitbreiding, en progressisten. De laatste homogeen-liberale regering die regeert van 1878 tot 1884, voert slechts een zeer beperkte hervorming van het kiesrecht op gemeentelijk en provinciaal niveau door. Diverse gebeurtenissen sterken Paul Janson, aanvoerder van de progressisten, in de noodzaak om verdere stappen te zetten, zoals de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij, sociale onrust en stakingen. Onder de druk van een algemene staking zal uiteindelijk een aanvang gemaakt worden met de invoering van algemeen meervoudig stemrecht in 1893. Slechts de progressisten stemmen voor invoering, de doctrinairers stemmen tegen. Onder het sys-

teem van algemeen meervoudig stemrecht konden bepaalde categorieën kiezers meer stemmen uitbrengen.

Genoemd systeem ging met name de progressisten niet ver genoeg. Zij blijven zich hard maken voor algemeen enkelvoudig stemrecht. Aan doctrinaire kant, binnen de *Ligue Libérale* waarvan Paul Hymans een prominent lid was, worden inmiddels voorzichtige bewegingen gemaakt in de richting van uitbreiding van het stemrecht. Na 32 jaar in oppositie treden twee liberalen, onder wie Paul Hymans, in 1916 toe tot de ministerraad in ballingschap. Dan wordt overeengekomen dat meteen na het einde van de oorlog het algemeen enkelvoudig stemrecht wordt ingevoerd. Dit geldt echter slechts voor mannen als het gaat om het nationale parlement. De liberalen zijn terughoudend ten opzichte van stemrecht voor vrouwen uit angst dat zij vooral op de Katholieke Partij zullen stemmen. Later zullen vooral de liberalen zich hard maken voor het stemrecht van Belgen in het buitenland bij Belgische verkiezingen.

In de jaren 30 komt de democratie onder druk te staan van fascisme en communisme. Sommige jonge liberalen voelen wel wat voor het bundelen van alle antifascistische krachten in een Volksfront. Bij de verkiezingen in 1936 verliezen de katholieken en socialistens fors en winnen de Kommunistische Partij en de extreemrechtse rexisten onder leiding van Léon Degrelle flink. De Liberale Partij blijft stabiel maar houdt zich vooraleer koest. Een campagne van Degrelle met de slogan 'Rex of Moskou' vindt veel weerklank onder de

bevolking. Een aantal liberalen wil dat tegenwicht bieden aan de rexisten. De Brusselaar Victor de Laveleye wordt in oktober 1936 voorzitter van de Liberale Partij en start een campagne met de leus 'Rex noch Moskou'. Hij trekt het land door en spreekt op talloze vergaderingen. In december gaat hij een debat aan met Degrelle waarin hij zal zegevieren. In een tussentijdse verkiezing in 1937 zal Degrelle verliezen van premier Van Zeeland die wordt gesteund door katholieken, socialisten, liberalen en communisten.

De Laveleye zal later nog een belangrijke symbolische bijdrage leveren aan de strijd voor vrijheid en overwinning in de Tweede Wereldoorlog. Uitgeweken naar Londen krijgt hij de leiding over de Franstalige BBC-uitzendingen voor de Belgische luisteraars. In 1941 stelt hij voor om de letter V te gebruiken als teken van hoop en verbinding voor de bewoners van bezet België. De letter V is zowel de eerste letter van het Franse woord *victoire* (overwinning) en Engelse *victory* als het Nederlandse vrijheid. Met name de Britse geheime dienst zal het idee onder de bevolking verspreiden, daarbij geholpen door de morsecode van de letter V: drie korte tonen gevolgd door een lange. Het komt ook overeen met de eerste klanken van de vijfde symfonie met Beethoven, waarmee weldra alle BBC-uitzendingen voor bezet Europa zullen beginnen na een beslissing van Winston Churchill. Ook Churchill zal het V-teken zelf daarna regelmatig gebruiken. De Laveleye zal zelf vanwege een langdurige ziekte maar kort kunnen genieten van de herwonnen vrijheid. Hij overlijdt op 20 december 1945.

De liberalen, Europa en het buitenlands beleid

Belgische liberalen kenmerken zich door een sterk engagement voor Europa. Guy Verhofstadt, gedurende een lange periode liberaal fractievoorzitter in het Europees Parlement is een recent voorbeeld, maar de liberale betrokkenheid gaat verder terug. De liberaal Jean Rey was de eerste voorzitter van de Europese Commissie, nadat de instellingen van de drie gemeenschappen in 1967 waren gefuseerd. Sinds 1967 leverde de liberalen maar liefst de helft van alle Belgische euro-commissarissen, laatstelijk Didier Reynders, de huidige commissaris voor Justitie. Rey was eerder minister in diverse Belgische regeringen en werd later binnen de Europese Commissie verantwoordelijk voor de buitenlandse handelspolitiek. Als vertegenwoordiger van de Europese Gemeenschappen in de zogeheten Kennedy-ronde, in het verband van het multilaterale handelsakkoord GATT, droeg hij bij aan een belangrijke liberalisatie van de wereldhandel. Na hem vervulden onder meer de Belgische liberalen Willy de Clercq en Karel de Gucht de handelsportefeuille binnen de Commissie. Het hoofdstuk over Europa behandelt de werkzaamheden van diverse liberale eurocommissarissen.

Daaropvolgend volgt een overzicht van de liberale betrokkenheid bij het buitenlands beleid en Congo. Met name bij de figuur van Paul Hymans, langdurig minister van Buitenlandse Zaken in het interbellum en Belgisch delegatieleider bij de conferentie van Versailles (1919) wordt langer stilgestaan. Bij genoemde conferentie wist hij veel binnen te

slepen voor België. Onder meer dat België, zwaar getroffen door de verwoesting van de industrie en infrastructuur in de oorlog, voorrang zou krijgen bij de Duitse herstelbetalingen. Na Hymans worden de werkzaamheden van diverse liberale bewindspersonen voor Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking beschreven.

Tot slot: een blik op de toekomst

Het boek sluit af met een vooruitblik. Deze bestaat uit twee delen. Allereerst wordt bij diverse actuele ontwikkelingen en trends stilgestaan, zoals digitalisering, nieuwe vormen van werk en sociale bescherming, klimaatverandering en radicalisering. Steeds wordt de liberale kijk hierop kort beschreven en worden verwachtingen geschetst voor de toekomst.

Het boek besluit met een brief van de huidige voorzitters van de Waalse en Vlaamse liberalen, respectievelijk Georges-Louis Bouchez en Egbert Lachaert aan de kleine Alexine en Oscar. Zij zijn geboren op de dag dat de Liberale Partij 175 bestond. Zij schetsen hun programma voor de toekomst en vragen zich aan het eind van de brief af waarom de liberale partij zo lang kan overleven. “Omdat het liberalisme diep in elk van ons zit, in dat wat elk individu wil: van bij zijn of haar geboorte wil eenieder zijn leven in handen nemen, zich ontwikkelen, iets presteren in het leven, zodat hij op het einde kan omkijken en zeggen dat zij of hij iets heeft betekend voor de mens en samenleving. Daarom kent de liberale beweging geen dogma’s. Daarom is ze niet vastgevoest. De beweging bouwt op vrijheid en verantwoordelijkheid. Die pijlers vertalen zich in

moderniteit en systematisch zoeken naar de beste keuze voor het algemeen belang.”

mr.drs. H.W. Mojet ML is rijksambtenaar en redactielid van Liberale Reflecties.

1. Zie: H. Hasquin, A. Verhulst, *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.

Colofon

De Griekse en Romeinse god Asclepius | god van de geneeskunst

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenberg
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
prof.mr. M. Otte
mr. M. Pars
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:
J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn in de TeldersShop verkrijgbaar voor € 9,50.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

De Griekse en Romeinse god Asclepius was de zoon van Apollo en Coronis. Hij wordt meestal afgebeeld met een staf, de asclepiusstaf of esculaap, waar een slang omheen kronkelt die gevoed wordt uit een schaal die zich bovenaan de staf bevindt. Deze staf is al sinds eeuwen het symbool voor artsen en apothekers.

De schaal is het symbool van Hygieia, de godin van de gezondheid en dochter van Asclepius. In de verhalen van Homerus is Asclepius echter nog geen god, maar een kundig arts; pas vanaf de vijfde eeuw voor Christus wordt hij vereerd als de god van de geneeskunst.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image